

SAKARYA İKTİSAT DERGİSİ THE SAKARYA JOURNAL OF ECONOMICS

2024 2, ISSN 2147-0790, E-ISSN 2147-1126

Sahibi (Owner)

Prof. Dr. Aziz Kutlar

Editör (Editor)

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇALIŞKAN

Alan Editörleri (Editorial Board)

Doç. Dr. Avni Önder HANEDAR

Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK

Doç. Dr. Harun KILIÇASLAN

Mizanpaj Editörü (Layout Editor)

Arş. Gör. Muhammet Enes ŞAHİN

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü (Managing Editor)

Dr. Öğr. Üyesi Adnan DOĞRUYOL (Yazı İşleri Müdürü)

İletişim

Sakarya Üniversitesi S.B.F. Esentepe Kampüsü (Contact)

54187 Serdivan / SAKARYA

Tel: +90 (264) 295 73 68

sakaryaiktisat@sakarya.edu.tr

Yılda üç kez yayınlanan Sakarya İktisat Dergisi hakemli bir dergidir.

Dergide yayınlanan yazı ve makaleler kaynak gösterilmek şartıyla iktibas edilebilir. Yazı ve makalelerin tüm sorumluluğu yazarına / yazarlarına aittir.

Dergimiz EBSCO İndeksi tarafından taranmaktadır.

Dergimiz Index Copernicus İndeksi tarafından taranmaktadır.

Dergimiz ASOS İndeksi tarafından taranmaktadır.

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Mustafa Kemal AYDIN-Sakarya Üniversitesi-mkaydin@sakarya.edu.tr
Prof. Dr. Ali KABASAKAL-Sakarya Üniversitesi-kabasakal@sakarya.edu.tr
Prof. Dr. Yusuf BAYRAKTUTAN- Kocaeli Üniversitesi-ybayrak@kocaeli.edu.tr
Prof. Dr. Aykut EKİNCİ-Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi-aykut.ekinci@bilecik.edu.tr
Prof. Dr. Hamid Jahankhani-Northumbria Üniversitesi (Londra-İngiltere)-
hamid.jahankhani@northumbria.ac.uk
Dr. Gordon Bowen -Anglia Ruskin Üniversitesi (Chelmsford-İngiltere)-
gordon.bowen@aru.ac.uk

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Erinç Yeldan - Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Eser Karakaş - Bahçeşehir Üniversitesi
Prof. Dr. Engin Yıldırım - Anayasa Mahkemesi
Prof. Dr. Ömer Anayurt - Yüksek Öğretim Kurulu
Prof. Dr. Salih Şimşek -Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Duman -Artvin Çoruh Üniversitesi
Prof. Dr. Musa Eken -Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Sami Güçlü -Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Barca -Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Çoşkun Çakır -İstanbul Şehir Üniversitesi
Prof. Dr. Aziz Kutlar -Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Salih Barışık -Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Akal -Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Ekrem Gül - Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. M. Kemal Aydın -Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Veysel Bilgiç -Güvenlik Akademisi
Prof. Dr. Halis Çetin -Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Recai Çoşkun -Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi Altunışık - Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Delican -İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih Doğanoglu -Adıyaman Üniversitesi
Prof. Dr. Davut Dursun -Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Ekrem Erdem -Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. B. Zafer Erdoğan -Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Güngör -Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Tevfik Güran -İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Alper. E Güvel -Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal İnat -Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet İncekara - İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Kala -İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut Kartal -Bartın Üniversitesi
Prof. Dr. Cüneyt Koyuncu -Bilecik Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Özer -Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Onur Özsoy -Ankara Üniversitesi

Prof.Dr. Selahattin Sarı -Beykent Üniversitesi
Prof.Dr. Ali Yılmaz - İnönü Üniversitesi
Prof.Dr. Recep Tarı -Kocaeli Üniversitesi
Prof.Dr. Ömer Torlak -Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof.Dr. Yusuf Tuna -İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof.Dr. Veysel Ulusoy -İstanbul Aydın Üniversitesi
Prof.Dr. Hasan Vergil -Zonguldak Karaelmas Üniversitesi
Prof.Dr. Kemal Yıldırım -Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr. Gültekin Yıldız -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Rasim Yılmaz -Namık Kemal Üniversitesi
Prof.Dr. Halil Kalabalık - Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Adem Uğur - Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Ersan Bocutoğlu- Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof.Dr. Hamza Al - Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Muzaffer Aydemir -Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof.Dr. Halil İbrahim Aydınlı - Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Yüksel Birinci – Siirt Üniversitesi
Prof.Dr. Hamza Çeştepe -Zonguldak Karaelmas Üniversitesi
Prof.Dr. Kazım Develioğlu -Akdeniz Üniversitesi
Prof.Dr. Burhanettin Duran -İstanbul Şehir Üniversitesi
Prof.Dr. Cem Saatçioğlu -İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Naci Tolga Saruç -İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Fuat Sekmen -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Hasan Tutar -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Habib Yıldız -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Seyit Köse -Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof.Dr. Abdullah Yılmaz - Balıkesir Üniversitesi
Prof.Dr. Mustafa Çalışır -Sakarya Üniversitesi
Doç.Dr. Sezgin Açıkalin -Anadolu Üniversitesi
Doç.Dr. Fehim Bakırcı -Atatürk Üniversitesi
Prof.Dr. Tahsin Bakırtaş -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Mahmut Bilen -Sakarya Üniversitesi
Doç.Dr. Yaşar Bülbül -İstanbul Üniversitesi
Doç.Dr. Şuayyip Çalış -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Aykut Ekinci -Bilecik Üniversitesi
Doç.Dr. Bekir Gövdere -Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç.Dr. Tuncay Güloğlu - Yalova Üniversitesi
Prof.Dr. Temel Gürdal -Sakarya Üniversitesi
Doç.Dr. Gürkan Haşit -Bilecik Üniversitesi
Doç.Dr. İsa İpçioğlu -Bilecik Üniversitesi
Doç.Dr. Nagihan Oktayer -İstanbul Üniversitesi
Doç.Dr. Abdullah Keskin -Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç.Dr. Handan Yolsal -İstanbul Üniversitesi
Doç.Dr. İbrahim G. Yumuşak -İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

BÜYÜYEN KÜRESEL GÜÇ BRICS ÜLKELERİ VE TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARETİ ÜZERİNE ETKİLERİ

Bingül ARTAN

35-57

MENSTRÜEL DÖNGÜNÜN İKTİSADİ KARAR VE DAVRANIŞLARA ETKİLERİNİN BELİRLENMESİNDE DENEYSEL İKTİSAT UYGULAMALARI: BİBLİYOMETRİK BİR ANALİZ

Aydın Arı/Aslı Seda Kurt/Kerim Eser Afşar

58-75

1923 YILINDAKİ İKTİSAT KONGRESİNİN İSİM KARMAŞASI: İZMİR İKTİSAT KONGRESİ Mİ, TÜRKİYE İKTİSAT KONGRESİ Mİ?

Cihan GÜNEŞ

76-88

ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE KADIN İSTİHDAMI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Prof. Dr. Osman DEMİR/Seda ARSLAN

89-109

G7 ÜLKELERİNDEKİ AR-GE FAALİYETLERİNİN İHRACAT ÇEŞİTLİLİĞİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Necati ÇİFTÇİ/Gizem DİLSİZ

110-132

EDİTÖRE MEKTUP: TÜRKİYE ÖZELİNDE DEMİR ÇELİK SEKTÖRÜNÜ İKTİSADİ VE İDARİ AÇIDAN İNCELEMeye ALAN ÇALIŞMALAR HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Ümit Remzi ERGÜN

133-137

BÜYÜYEN KÜRESEL GÜÇ BRICS ÜLKELERİ VE TÜRKİYE’NİN DIŞ TİCARETİ ÜZERİNE ETKİLERİ

Doi: 10.5281/zenodo.13121388

Bingül ARTAN¹

Özet

2000’li yılların başından itibaren küresel ekonomi üzerinde etkinlikleri artan ülkeler içinde Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, BRIC grubu, 2011 yılında Güney Afrika’nın, 2024 yılında Mısır, İran, Etiyopya, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri’nden oluşan ülkelerin katılımıyla BRICS güçlenme çabasıdadır. BRICS ülkelerinin, batı ülkelerinin küresel finans sistemi üzerindeki hâkimiyetine bir alternatif olacağı, küresel güç olarak dünya ekonomisinde daha iyi bir konuma geleceği ileri sürülmektedir. Bu çalışmada BRICS ülkelerinin genel özelliklerinin yanısıra temel ekonomik özellikleri, büyüme süreci 1980 ile 2023 yılları arasında belirli yıllar itibarıyla incelenerek, ekonomik değerleri gelişmiş ekonomiler ile kıyaslanmıştır. BRICS ülkelerinin Türkiye ile dış ticaret fırsatları, tehditleri, ticaret hacmi, ürün grupları açısından incelenmiş, değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: BRICS, Ekonomik Büyüme, Türkiye, Dış Ticaret
Jel Kodu: C22, F13

THE GROWING GLOBAL POWER BRICS COUNTRIES AND EFFECTS ON TURKEY'S FOREIGN TRADE

Abstract

Among the countries that have increased their influence on the global economy since the early 2000s, Brazil, Russia, India, China, the BRIC group, South Africa in 2011, and Egypt, Iran, Ethiopia, Saudi Arabia and the United Arab Emirates in 2024. BRICS is trying to get stronger. It is claimed that BRICS countries will be an alternative to the dominance of western countries over the global financial system and will gain a better position in the world economy as a global power. In this study, in addition to the general characteristics of BRICS countries, their basic economic characteristics and growth process were examined for certain years between 1980 and 2023, and their economic values were compared with developed economies. Foreign trade opportunities, threats, trade volume and product groups of BRICS countries with Turkey were examined and evaluated.

Keywords: BRICS, Economic Growth, Türkiye, Foreign Trade
Jel Codes: C22,F13

¹ Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, Sakarya TÜRKİYE, artan@sakarya.edu.tr, Orcid İd: 0000-0002-1909-9405

1. GİRİŞ

Siyasal gelişmelere paralel olarak küreselleşmenin hızlanması ile birlikte küresel ekonomik sistemde yaşanan önemli gelişmeler, değişimler gelişmekte olan ülke ekonomileri üzerinde olumlu etkiler de yaratmıştır. Bu etkilerden faydalanarak, 21. Yüzyılın başından beri dikkat çekici bir ekonomik büyüme gerçekleştiren ve küresel ekonomide etkinliği artan ülkeler içerisinde ucuz emek girdisi ile düşük üretim maliyetleri avantajı yakalayıp, doğrudan yabancı yatırım çeken, ihracat düzeyini, döviz rezervlerini ve GSYH'sını dikkat çekici hızla arttırabilen, ekonomik krizlerden görece olarak daha az zarar gören, yükselen ekonomiler olarak bilinen Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin'in oluşturduğu BRIC ülkeler grubuna, 2011 yılından itibaren Güney Afrika'nın da katılımı ile BRICS olarak adlandırılan gruba İran, Mısır, Suudi Arabistan, Etiyopya, Birleşik Arap Emirlikleri de 01 Ocak 2024 tarihinde katılmıştır. Grubun genişleme potansiyeli daha da yüksek olup, nüfus yoğunluğu, doğal kaynak zenginlikleri büyüyen ülkeler konumunda olmaları sebebi ile ticaret hacmi açısından da önemli potansiyel olarak görülmektedir. Türkiye, Afganistan, Endonezya, Lübnan, Meksika, Nijerya, Suriye, Sudan, Bangladeş ve Yunanistan BRICS grubuna üyelik potansiyeli olan, BRICS'e ilgisini açıklayan ülkeler olarak bilinmektedir.

BRICS kuruluşundan bu güne kadar üye ülke liderlerinin katıldığı, çeşitli ekonomik ve jeopolitik konularda, genellikle işbirliği ve karşılıklı kalkınmayı, gelişmeyi amaçlayan, ortak deklarasyonlar ve anlaşmalara sahne olan zirveler düzenlemektedir. Genellikle grup üyesi ülkeler sırayla bir yıllığına grubun dönem başkanı olmaktadır. 2019 yılında dünyada yaşana pandemi ve 2022 yılında Rusya- Ukrayna savaş ortamı sonrası BRICS'e ilişkin gelişmeler daha da yakından takip edilmektedir. Çok çeşitli ekonomileri ve siyasi sistemleri temsil eden BRICS ülkeleri küresel ticaret, finans ve kalkınma gibi alanlarda ortak çıkarları paylaşmaya çabalamaktadır. BRICS ülkeleri üye ülkelere ve diğer gelişen ülkelerde sürdürülebilir kalkınma ve altyapı projeleri için finansman sağlayan, daha önce BRICS Kalkınma Bankası olarak bilinen Yeni Kalkınma Bankası (NDB) de dâhil olmak üzere işbirliğini teşvik etmek için çeşitli girişimler ve kurumlar kurmuştur.

Türkiye BRICS ülkeleri ile dış ticaret hacmi önemli seviyelerdedir. 2022 yılında BRICS ülkelerine Türkiye yaklaşık 17 milyar \$ tutarında ihracat yapmıştır. 2024 yılında BRICS'in genişlemesi sonucunda Türkiye'nin ihracatı 31,6 milyar \$ seviyesine çıkarak, toplam ihracat içinde 2022 yılında % 6,7'lik pay, BRICS'e katılan yeni ülkeler ile birlikte 2024 yılı itibarıyla %12,4 düzeyine yükselmiştir. BRICS ülkelerinden gerçekleştirilen ithalat ise 2022 yılında 117,3 milyar \$ olup, BRICS'in genişlemesi ile birlikte Türkiye'nin BRICS' den toplam ithalatı 132,8 milyar \$ seviyesine çıkarak, Türkiye'nin toplam ithalatının %36,5'lik payını oluşturmuştur.

2. İlgili Literatür

(Goldman Sachs, 2001; 23) raporunda, Goldman Sachs Yönetim Kurulu Başkanı, Ekonomist Jim O' Neill, Brezilya, Rusya Federasyonu, Hindistan ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin oluşturduğu ülkeler grubunu BRIC ülkeleri olarak isimlendirilmiştir. Goldman Sachs'ın 2001 tarihli "Building Better Global Economic BRIC's" başlıklı raporunda daha güçlü BRIC'lere dünyanın gereksinim duyduğu, dünya ekonomisinde hızla gelişen yükselen piyasalar olarak tanımlanan bu ülkelerin büyümelerinde dikkat çekici hızları, iç tüketim kapasitelerinin yükseklği ve birçok alanda iş birliği yapma olanakları ve çok sayıda önemli özellikleri ile dikkat çektiği vurgulanmış, Dominik Wilson ve Roopa Purushothaman'ın hazırladığı ve 2003 yılında yayımladıkları "Dreaming With BRIC's" başlıklı Goldman Sachs raporunda; küresel ekonomiye yönelik öngörülerinde 2050 yılında Çin'in dünyada en büyük ekonomi, Hindistan'ın üçüncü büyük ekonomi, Brezilya'nın dördüncü Büyük ekonomi, Rusya'nın da altıncı büyük ekonomi olacağı ileri sürülmüştür. İmalat ve hizmet sektöründe Çin ve Hindistan'ın, hammadde sektöründe Brezilya ve Rusya'nın belirleyici güç olacakları belirtilmiştir. Kengelbach vd., (2013:17) göre, ekonomik ve demografik açıdan elinde önemli büyüklükte bir güç bulunduran BRICS ülkelerinin küresel ekonomiye yön verecek önemli aktörlerden olduğunu vurgulamıştır.

Piper (2015:4) göre, BRICS ülkelerinin kültürel, ekonomik ve demokratik, olarak farklı özellikler gösterdiklerini ancak, uluslararası ticarete paylarının arttığını ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının oranına bağlı olarak döviz rezervlerinin büyüklükleri bakımından benzer özelliklere sahip olduğunu, 2010 yılı itibariyle Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin'in dünyadaki toplam döviz rezervinin % 40'ına sahip olduğunu, sadece Çin 2,4 trilyon \$ döviz rezervi ile ilk sırada olduğunu belirtmiştir. Olivera (2014,33-34) göre, doğrudan yabancı sermaye yatırımları için bir cazibe merkezi oluşturmaları ve küresel ekonomide ön plana çıkmalarını sağlayan başlıca itici gücün; bu ülkelerin nüfuslarının fazla olması ve bu durumun doğal bir sonucu olarak yüksek tüketici sayısının büyüme performanslarını olumlu yönde etkilediğini, aynı zamanda doğrudan yabancı yatırımlar için de bu durumun bir cazibe merkezi olduğunu, 1990'lı yıllardan itibaren BRIC ülkelerinin neoliberal politikalar uygulayarak ticari engelleri kaldırılmaları ile yabancı sermaye hareketlerinin yönünün bu ülkelere çevrilmesi ile sonuçlandığını, BRICS ülkelerinin başta hizmet ve üretim sektörü olmak üzere dünyada yüksek düzeyde yabancı sermaye çekmeyi başaran ülkeler arasında olduğunu vurgulamıştır. Akgemci (2011:3) göre, Çin, Hindistan, Brezilya ve Rusya'nın önümüzdeki elli yıl içerisinde ekonomik büyüklük olarak dünya ekonomisinde dominant güç konumuna gelecekleri ve BRIC ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin 2025 yılında G-6 ülkelerinin toplam ekonomik büyüklüğünün yarısından fazlasına ulaşacağını öngörmüştür. Armijo (2007: 8), BRICS ülkelerinin 2003 yılındaki toplam GSYH 'sının, G-6 ülkeleri toplam GSYH 'sının %15'ine

eşdeğer olması baz alındığında, gelecek dönemlerde BRICS ekonomilerinin gelişmiş ülkelerin ekonomik büyüklüklerini yakalayıp geçeceği görüşündedir.

The Guardian (2013), Üye ülkelerin katıldığı 2013 yılında Güney Afrika'nın Durban şehrinde beşinci BRICS zirvesinde, Batılı Ülkelerin egemenliğindeki Dünya Bankası ve IMF'ye rakip olabilecek bir uluslararası finansal kuruluş kurma kararı ile Eylül 2013 ayında Petersburg'da düzenlenen BRICS liderleri toplantısında; Çin 41 Milyar \$, Brezilya, Hindistan ve Rusya her biri 18 Milyar \$, Güney Afrika 5 Milyar \$ bankanın kurulması için kaynak ayrıldığı yayımlanmış, Ruaters (2014), 15 Temmuz 2014 tarihinde Brezilya'nın Fortaleza şehrinde Yeni Kalkınma Bankası, (New Development Bank) kuruluşu için anlaşma imzalandığı, dünyanın en büyük döviz rezervlerine sahip Çin'in, BRICS'in yönetiminde daha önemli bir rol almak istediği ve aynı zamanda rezervlere ev sahipliği yapan ülke olmak istediği yayımlanmıştır.

Smiths, (2014:4) Brezilya'da orta sınıfın büyümesi, yeni tüketicilerin ortaya çıkmasına ve iç pazarın büyümesine sebep olduğunu, büyüyen pazar iş çevrelerinin ilgisini çekerek, Brezilya'nın diğer ülkeler ile ticaretini olumlu yönde etkilediğini vurgulamış, Sotero ve Armijo, (2007: 64) Tarihsel, kültürel ve coğrafi açıdan Batı Avrupa'ya ve ABD'ne yakın olması Brezilya'ya batılı ülke perspektifinde bir karakteristik özellik kazandırdığını, Brezilya'nın BRICS ülkeleri içerisinde batılı özelliklere sahip tek ülke konumunda olmasına rağmen Atlantik veya Batı Bloklarının temsilcisi konumunda olmadığını, birçok ülke ile eş zamanlı iş birlikleri sürdürmesi, barış ve istikrar sağlanmasına katkı sağlayan bağımsız politikalar izlemesinin Brezilya'nın uluslararası arenada dikkat çekici özellikleri arasında olduğunu belirtmiştir. Averbug, (2000:2) göre, Brezilya ithal ikameci endüstrileşme politikalarını 1990'lı yıllardan itibaren terk ederek ihracata yönelik sanayileşme politikalarına yönelmiş, ithal mallardaki tarife dışı engelleri kaldırılarak, ithalattan alınan vergi oranlarının düşürüldüğünü belirtmiştir. WTO, (2009: 12-13) raporunda; bölgesel ve bölge dışındaki ülkelerle geliştirilen ikili anlaşmalar ve ticari iş birlikleri, Brezilya'nın ticaret hacminde genişletici unsurlar olarak öne çıktığı, Türkiye, Ürdün, Fas, Güney Afrika Birliği ülkeleri, İsrail ve Körfez Ekonomik İşbirliği Konseyi ile ticari işbirlikleri oluşturabilmek için anlaşmalar yaptığını, Brezilya, ihracatı desteklemeye yönelik ihracat finansman programları geliştirerek finans, sigorta ve garanti alanlarında planlamalar yaptığını, serbest ticaret bölgeleri kurarak dış ticareti desteklediğini, ihracat teşvikleri ile ihracatçılara önemli destek ve kolaylıklar sağladığı yayımlanmıştır.

Makeeva ve Chaplygina, (2008:4) göre, önceleri korumacı, katı ve devlet tekeli ağırlıklı dış ticaret politikası güden Rusya'nın 1991 yılından itibaren liberal ekonomik politikaları benimsediğini, bu liberalleşme uygulamaları ile yerli üreticilerin dış piyasalara açılmasının önündeki engellerin kaldırılması ile beraber yabancı sermaye ve ithal malların ülkeye girişinin kolaylaştırılması ve teşviki ile gerçekleştirildiğini

vurgulamıştır. Hanson, (2008:6) komünizmin terk edilmesi akabinde, batı ve özellikle Avrupa ülkeleri ile petrol ve doğal gaz ihracatı üzerine entegrasyonun geliştirmesinin, Rusya'nın ticari faaliyetlerinin artmasını etkileyen, ihracat hacminde artış sağlayan önemli bir faktör olduğunu belirtmiştir. Şişman (2017; 14) çalışmasında, Petrol ve doğalgaz ihracatında dünyada öncü sıralarda olan Rusya'nın dünya kömür rezervlerinin de yarısına sahip olduğunu, başta füze sistemleri olmak üzere, önemli oranda silah satışı gerçekleştirdiğini belirtmiştir. (Ersungur, Boz, & Çınar, 2017: 33), Rusya'nın sahip olduğu zengin enerji kaynakları ve silah ticareti ile ilgili avantajları sayesinde, dış politikada etkinliğini arttırdığını, üye olduğu uluslararası örgütlerin de katkısıyla ekonomisini güçlendirdiğini, 1991 yılı sonrasında, Rusya ekonomisinde liberal ekonomik politikalar uygulanarak yerli imalatçıların yabancı piyasalara açılımındaki engellerin kaldırıldığını, İthal malların piyasaya girişinin başladığını, 1998 yılında yaşanan finansal krizden sonra, özellikle petrol fiyatlarının artışından dolayı 2000'li yıllarda petrol ürünleri ihracat gelirlerinde artış gerçekleştiğini belirtmiştir

Dumbaugh ve Martin, (2009,12) çalışmasında, Çin'in politik yapısı incelendiğinde, karmaşık bir sistemin var olduğunu, Mao Zedong'un komünist güçlerinin 1949 yılında başa geçtiğinden beri Çin'in komünist bir devlet olduğunu ve Çin Komünist Partisi tarafından yönetildiğini belirtmiştir. Defer ve Riano, (2013: 24) çalışmasında, Çin'in ihracat artışını, ithalatta serbestleşme politikaları ile gerçekleştirdiğini, dış ülke piyasalarına yönelik olarak üretim yapan şirketlere verilen teşvikler ile olumlu yatırım ortamının sağlandığını, bu teşvik politikalarının makine ithalatı ve üretimin temel girdileri üzerinde vergi indirimleri, firmalara doğrudan nakit destekler ve finansal piyasalara giriş kolaylıkları gibi uygulamalar ile de desteklenmesinin Çin'in ihracat artışını olumlu yönde etkilediğini açıklamıştır. Purugganan, vd., (2014:2), dış ticaret hacmine göre Çin'in dünyada ihracat payı açısından birinci sırada olduğunu, ardından Almanya ve ABD'nin geldiğini, BRIC ülkelerinden Rusya'nın ihracat sıralamasında dünyada sekizinci, Hindistan yirmi birinci, Brezilya'nın yirmi üçüncü, Güney Afrika ise kırk üçüncü sırada bulunduğunu belirtmiştir.

Edwards, vd., (2009: 3). 1970'lerden itibaren Güney Afrika'nın ithal ikameci politikaları terk ettiğini, ihracata dayalı sanayileşme stratejisine yöneldiğini, 1990'lı yıllarda Güney Afrika'da ihracatın yoğun biçimde teşvik edildiğini, ekonomik büyüme stratejisinin temel unsurlarından biri haline geldiğini, bu dönemde giyim, tekstil ve motorlu araçlar gibi ihraç mallarına gümrük vergisi muafiyeti uygulandığını, endüstri ürünlerinin ihracat teşvikleri getirildiğini, ithalattan alınan ek vergilerin sınırlandırıldığını, bununla birlikte ithalattaki miktar kısıtlamalarının da azaltıldığını belirtmiştir. Cook, (2013: 14), Güney Afrika'da geniş ve gelişmiş bir turizm sektörü bulunduğunu, bununla birlikte bankacılık, enerji, iletişim ve ulaşım sektörlerinin de geliştiğini belirtmiştir. Teweldemedhin, (2009: 72-73) çalışmasında, bölgesel entegrasyonlar ve diğer bölge ülkeleri ile yapılan ticaret anlaşmalarının Güney

Afrika'da dış ticaret hacminin gelişimine önemli katkıları olduğunu, bölgesel iş birlikleri bağlamında Güney Afrika Gümrük Birliği oluşturulduğunu ve üye ülkeler ile yapılan serbest ticaret anlaşmalarının iş birliğini geliştirme hedefine katkı sunduğunu, ayrıca on iki yıllık bir süreç içinde Avrupa Birliği ile serbest ticaret bölgesi kurulması, tarafların birbirlerine pazarlarını açmasının hedeflendiğini belirtilmiştir. IDC (2014: 10-11), Güney Afrika'nın BRIC ülkelerine katılmasından sonra ihracat hacminin büyümesine Çin ve Hindistan'ın önemli katkıları olduğunu vurgulamıştır.

3. BRICS Ülkelerinin, Gelişmiş Ekonomiler, Gelişen Ekonomiler ve Dünya Ekonomisi GSYH'sı Büyüme Oranları ve Kişi Başına Gelirleri ile Değerlendirilme

1990'lı yıllardan itibaren yaşanan finansal krizlerden daha az etkilenen BRICS ülkelerine nazaran, başlıca ekonomik göstergeleri zengin batılı ülke ekonomilerinin 2008 küresel krizinden sonra büyümelerinin yavaşladığı gözlenmiştir.

BRICS ülkeleri arasında Çin ve Rusya gibi büyük dünya güçleri, Brezilya, Güney Afrika, Suudi Arabistan, İran gibi kendi kıtalarında büyük ekonomiler, doğal kaynak rezervleri zengin ülkeler bulunmaktadır. BRICS ülkeleri dünyada ham petrolün % 44'ünü üretmektedir. Genişleyen grubun bünyesindeki ülkeler 2024 yılı itibariyle dünya nüfusunun % 45,58'i oranında nüfusa sahiptir. BRICS ülke ekonomilerinin toplam büyüklüğü 29,89 trilyon \$ olup, bu büyüklük 109,53 trilyon dolar tutarında dünya ekonomisinin %27,29'üne tekabül etmektedir.

Cari fiyatlar ile GSYH, Reel büyüme oranları, Cari Fiyatlar ile kişi başına düşen milli gelir, enflasyon oranları İMF'in web sayfasından alınan belirli dönemlerde 1980 yılından 2023 yılına kadar BRICS ülkeleri, Gelişmiş Ekonomiler ve Gelişmekte olan ekonomiler ve Dünya ekonomisinin verileri ile oluşturulan tablolar değerlendirilerek dönemsel bulgular yorumlanmıştır.

1980 yılı dünya ekonomisi için önemli bir tarih olup, literatürde Savaş (2004,55) 1980 yılı ile başlayan dönemi İkinci Küreselleşme Dönemi olarak tanımlamıştır. Finansal küreselleşmenin de oluşturulduğu 1980 li yıllar dan sonra, 1990'lı yıllar kısa vadeli sermaye hareketlerinin etkileri ile finansal krizlerin baş gösterdiği yıllar olarak bilinmektedir. 1998 Asya krizi, 2008 ABD'de başlayan, dünyayı etkileyen Mortgage Krizi, 2013 yılı ABD. Merkez Bankası FED 'in başkanı Ben Bernanke'nin mayıs ayında parasal genişlemenin azaltılmaya başlanacağı söylemleri ile ABD dolarının ve dolayısıyla konvertbl dövizlerin değerlerinin artmaya başladığı, bu durumun gelişen ülke ekonomilerini etkilediği yıl olarak değerlendirilmiştir. 2019 yılı ve 2020 yılı coronavirus pandemisinin ekonomik etkilerinin görüldüğü yıllar olarak seçilmiştir. 2022 ve 2023 yılı verilenin bulunabildiği son yıllardır.

Tablo: 1. BRICS Ülkeleri, Gelişmiş Ekonomiler, Gelişen Ekonomiler ve Dünya Ekonomisi Tabloda Seçilen Belirli Yıllar İtibariyle Cari Fiyatlarla GSYH (Milyar \$)

Ülkeler / Yıllar	1980	1990	1998	2008	2013	2020	2022	2023
Brezilya	145,8	455,3	864,3	1695,9	2471,8	1476,1	1951,8	2173,7
Çin	303	396,6	1024,2	4577,3	9624,9	14862,5	17848,5	17662,0
Mısır	23,5	96,1	89,2	170,8	303,2	382,5	475,2	393,9
Etiyopya	7,4	12,6	7,9	26,2	46,5	96,6	118,9	159,7
Hindistan	186,1	320,9	421,4	1198,9	1856,7	2674,8	3353,5	3572,1
İran	95,8	581	205	425,7	428,3	195,5	347,4	403,5
Rusya	V.Yok	V.Yok	287,7	1779,1	2288,4	1488,1	2272,3	1997
Suudi Arabistan	164,5	117,5	146,8	519,8	753,9	734,2	1108,6	1067,6
Güney Afrika	89,4	126,	152,9	316,5	400,9	338,2	405,1	377,7
BAE	41,7	50,7	75,3	315,5	400,2	349,5	507,1	504,1
BRICS			3.274,7	11.025,7	9.912,8	22.598	28.388,4	28.310,5
Gelişmiş Ekonomiler	8481,5	18405,5	25132,6	44181,8	47003,3	51288,5	58145,5	61352,8
Gelişen Ekonomiler	2751,8	4225,8	6744,3	20031,9	30500,1	33969	42517,5	43438,3
Dünya	11233,4	22631,3	31877	64213,7	77503,5	85257,5	100663	104791,1

Kaynak IMF, World Economic Outlook, Nisan 2024

BRICS ülkeleri, Gelişmiş Ekonomiler, Gelişen Ekonomiler ve Dünya Ekonomisinin bulunduğu tablo incelendiğinde; 1980 ve 1990 yıllarında Rusya'nın verilerinin olmamasından dolayı bu yıllar için karşılaştırma yapılamamıştır. 1998 yılı BRICS ülkeleri 3.274,70 milyar \$ GSYH toplamı, Gelişmiş Ülkelerin 25.132,60 milyar \$ GSYH toplamının % 13,03'ü oranında olduğu, 2008 yılında % 24,95, 2013 yılında % 21,9, 2020 yılında % 44 olup, 2022 yılında % 48'e yükseldiği tespit edilmiştir. 2023 yılı itibariyle BRICS Ülkeleri 28.310,49 Milyar \$ GSYH toplamı ile Gelişmiş Ekonomilerinin 61.352,80 Milyar \$ GSYH toplamı karşılaştırıldığında, BRICS ekonomileri Gelişmiş ülkelerinin %46,14'ü oranında GSYH üretmişlerdir. BRICS ülkeleri, Gelişmekte olan ülkelerin toplam 43.438,30 Milyar GSYH toplamının %65,17 sini üretmişler, Dünya GSYH 'sının %27,02' si oranında üretim yapmışlardır. Bu veriler literatür incelemesinde Akgemci (2011:3) ve Armijo (2007:8) de gösterilen kaynaklardaki öngörülerin gerçekleşeceğini doğrulamaktadır.

Çin, Rusya ve Kanada'dan sonra dünyada yüzölçümü en geniş ülke, nüfus büyüklüğü bakımından dünyada birinci sıradadır. GSYH büyüklüğü bakımından dünyada ikinci sırada, büyüme hızı değerleri açısından altıncı sıradadır. BRICS ülkeleri arasında GSYH bakımından birinci sıradadır. Dünya siyasetinde kontrollü bir şekilde hâkimiyetini artıran Çin, mevcut potansiyelini iyi yönetebildiği takdirde gelecekte dünyanın en büyük ekonomisi olmaya aday ülke olarak görülmektedir.

Tablo 2: BRICS Ülkeleri, Gelişmekte Olan Ülkeler, Gelişen Ülkeler ve Dünya 1980- 2023 Yılları Arasında Belirli Tarihlerde Reel GSYH Büyüme Oranlarının Yıllık Değişimi (%)

Ülkeler/ Yıllar	1980	1990	1998	2008	2009	2013	2019	2020	2021	2022	2023
Brezilya	9,2	-4,2	0,3	5,1	-0,1	3	1,2	-3,3	4,8	3	2,9
Rusya	-	-	-5,3	5,2	-7,8	1,8	2,2	-2,7	6	-1,2	3,6
Hindistan	6,7	5,5	6,2	3,1	7,9	6,4	3,9	-5,8	9,7	7	7,8
Çin	7,9	3,9	7,9	9,6	9,4	7,8	6	2,2	8,4	3	5,2
Güney Afrika	6,6	-0,3	0,5	3,2	-1,5	2,5	0,3	-6	4,7	1,9	0,6
Mısır	3,4	2,3	7,5	7,2	4,7	3,3	5,5	3,6	3,3	6,7	3,8
Etiyopya	4	2,6	-4,2	11,2	10	9,9	9	6,1	6,3	6,4	7,2
İran	21,6	13,6	2,1	0,3	1	-1,5	-3,1	3,3	4,7	3,8	4,7
Suudi Arabistan	5,7	15,2	2,9	6,2	-2,1	2,5	1,1	-3,6	5,1	7,5	-0,8
BAE	-1,8	23,6	0,9	3,2	-5,2	5,1	1,1	-5	4,4	7,9	3,4
Gelişmiş Ülkeler	1,3	3,1	2,8	0,3	-3,4	1,5	1,8	-3,9	5,7	2,6	1,6
Gelişen Ülkeler	3,7	4,1	2,4	5,6	2,7	5	3,6	-1,8	7	4,1	4,3
DÜNYA	2,2	3,4	2,6	3,1	-0,1	3,4	2,8	-2,7	6,5	3,5	3,2

Kaynak IMF, World Economic Outlook, Nisan 2024

IMF verileri kullanılarak 1980 ile 2023 yılları arasında tüm yıllar değerlendirildiğinde; Çin ve Hindistan 1980 ile 2008 yılları arasında faktör verimliliğindeki artışın bir sonucu olarak yüksek büyüme oranları gerçekleştirmiştir. Hindistan ve Çin bu dönemlerde düşük iş gücü maliyeti, düşük maliyetli kaynak kullanımının olanaklarından yararlanmışlardır. Rusya, dünyadaki enerji fiyatlarındaki yükselişten kaynaklanan bir büyüme artışı göstermiştir. Küresel ekonomik krizin enerji fiyatlarına yansıyan olumsuz etkisinin bir sonucu olarak 2009 yılında Rusya ekonomisinde büyüme oranlarında düşüş eğilimi görülmektedir. Brezilya % 3 civarında süren büyüme oranı 2010 yılında yükselmiş ancak 2009 yılında negatif büyüme gerçekleşmiştir. Etiyopya 2008 yılında % 11,2 büyüme oranı dikkat çekicidir, devam eden süreçte yüksek büyüme oranları göstermektedir. Petrol ve ürünleri ihracı yüksek ekonomiler İran, Suudi Arabistan ve Rusya 2008 yılından sonra petrol fiyatlarındaki düşüşten etkilenmiş, büyüme oranları düşmüştür. BRICS ülkelerinin büyüme oranları 2019 yılında dünya ekonomisini olumsuz etkileyen pandemi sebebi ile 2019 ve 2020 yıllarında düşmüş, 2021 yılında pandemi etkisinin azalması, üretim ve ulaşım imkânlarının düzelmesi ile ülke ekonomileri normalleşme eğilimine girmiştir. 2023 yılında Güney Afrika Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan dışında BRICS ülkelerinin büyüme oranları gelişmiş Ülke Ekonomileri büyüme oranlarından yüksektir. İran, Etiyopya, Hindistan ve Çin'in büyüme oranları, gelişen ülke ekonomilerinin büyüme oranlarından yüksektir. Dünya ekonomisi 2023 yılı büyüme oranı % 3,2 ile karşılaştırıldığında Rusya, Hindistan, Çin, Mısır, Etiyopya, İran, BAE Ekonomilerinin 2023 yılında dünya ekonomisinden daha yüksek oranda büyüdükleri tespit edilmiştir.

**Tablo: 3. BRICS Ülkeleri, Gelişmekte Olan Ülkeler, Gelişen Ülkeler ve Dünya
1980- 2023 Yılları Arasında Tabloda Görülen Belirli Tarihler İtibariyle Cari
Fiyatlar İle Kişi Başına Düşen Milli Gelir (\$)**

Ülkeler /Yıllar	1980	1990	1998	2008	2013	2019	2020	2021	2022	2023
Brezilya	1203	3109	5199	.9096	12752	9364	7344	8270	9612	10642
Rusya	-	-	1948	12464	15946	11554	10161	12636	15488	13648
Hindistan	267	369	413	994	1438	2050	1915	2250	2366	2500
Çin	307	347	821	3446	7040	10170	10525	12572	12643	12514
Güney Afrika	3075	3426	3508	6356	7458	6623	5672	6983	6684	6138
Mısır	580	1871	1455	2271	3584	3241	3802	4146	4587	3728
Etiyopya	228	285	137	351	549	949	969	974	1143	1511
İran	2439	10661	3315	5891	5561	2909	2327	3410	4055	4662
Suudi Arabistan	19543	8562	8512	23404	27290	27893	23271	28396	34454	32530
BAE	41312	27485	26571	39073	46207	43982	37649	43438	52625	51909
Gelişmiş Ekonomiler	10310	20967	26204	43257	44871	48481	47476	52853	53562	56243
Gelişen Ekonomiler	886	1070	1381	3546	5049	5417	5152	5982	6325	6432
Dünya	2864	4702	5462	9626	10935	11518	11111	12527	12894	13359

Kaynak IMF, World Economic Outlook, Nisan 2024

BRICS Ülkelerinde kişi başına düşen Milli Gelir rakamları 1998 yılı ile 2023 yılı karşılaştırıldığında; Brezilya %104 artışla 10.642 \$, Rusya, % 600,61 artışla, 13.648 \$, Hindistan %505 artışla 2.500 \$ olmuştur. BRICS ülkeleri içinde en yüksek artış, % 1424,24 ile Çin 12.514 \$ olarak gerçekleştirmiştir. Güney Afrika %74,97 artış ile 6.148 \$, Mısır %156,22 artış ile 3.728 \$, Etiyopya %1002,92 artış ile 1.511 \$, İran % 40,63 ile 4662 \$, Suudi Arabistan % 282,16 artış ile 32.530 \$, Birleşik Arap Emirlikleri % 96,70 artış ile 51.909 \$ kişi başına düşen milli gelir rakamlarıdır.

Gelişmiş ekonomiler 1998- 2023 yılı arasında % 114,63 oranında kişi başına düşen milli gelirlerini artmıştır.

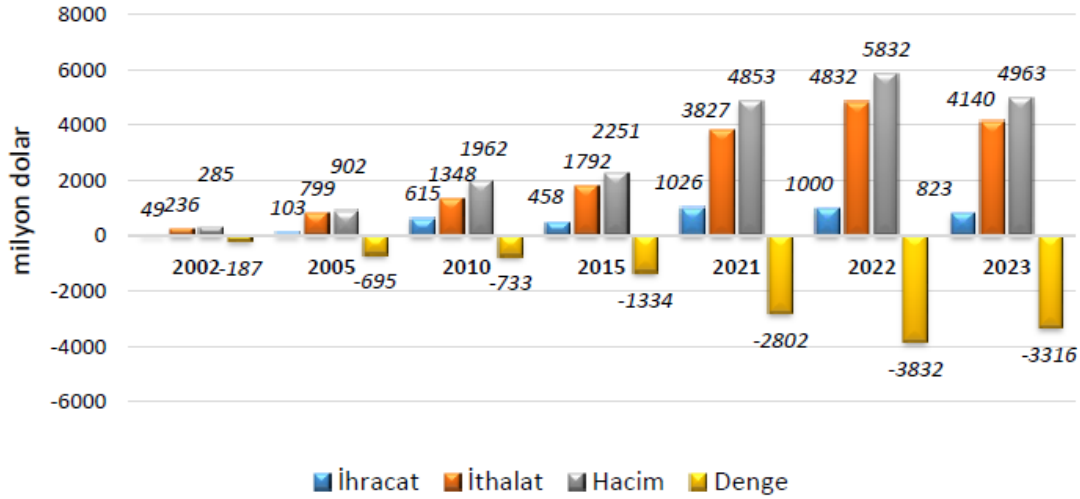
4. BRICS Ülkeleri'nin Dış Ticaret Göstergeleri, Türkiye ile Dış Ticareti Hacmi, Ürün Grupları ve Değerlendirme;

4.1. Brezilya

Brezilya, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), İMF ve gibi pek çok uluslararası kuruluşun üyesidir. Ülkemizin de üyesi olduğu G 20 grubuna üyedir. Karayip ülkeleri ve Latin Amerika ülkelerinin oluşturduğu danışma koordinasyon ve işbirliğinin yanısıra iktisadi ve sosyal gelişimi destekleyen hükümetler arası kuruluş SELA'nın da üyesidir. 19 Latin Amerika ülkesinden oluşan ve bölgesel entegrasyon ile işbirliğini artırmayı hedefleyen RİO grubuna bağlıdır. ALADI-Latin Amerika Entegrasyonu Birliği (LAIA)'ya üye olup, Arjantin, Paraguay ve Uruguay ile birlikte MERCESUR Ortak pazarını da kurmuş, 1995 yılında Gümrük Birliğini oluşturmuştur.

2023 yılı Brezilyanın dış ticaret rakamları incelendiğinde 340 Milyar \$ İhracat, 241 Milyar \$ ithalatı ile 581 milyar \$ dış ticaret hacmine sahip olup, 99 Milyar \$ cari fazla veren ülke konumundadır. Amerika kıtası, Avrupa Birliği, Afrika, Orta Doğu, Körfez ve Asya pazarlarına ihracatına önemli ölçüde artırmıştır.

Şekil.1. Türkiye'nin Brezilya ile Dış Ticareti

Kaynak: Trademap

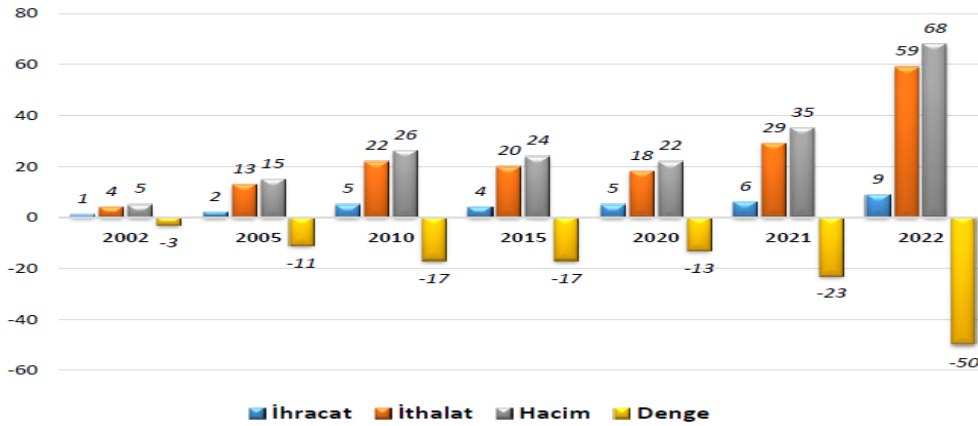
Türkiye'nin Brezilya ile ticareti 2002 yılından 2022 yılına kadar kademeli olarak artmıştır. 2023 yılında hem ihracatta hem de ithalatta bir miktar azalma olmuştur. Brezilya'nın 2023 yılında Türkiye ile ihracatı 4,1 Milyar \$, İthalatı 823 milyon \$ olup Türkiye Brezilya ile ticaretinde 3,3 milyar \$ dış ticaret açığı vermektedir.

4.2. Rusya

Son yıllarda, Şubat 2022 ayında Rusya- Ukrayna arasında çıkan savaş sebebi ile batılı ülkelerin Rusya'yı mali olarak kontrol altına alma girişimleri ile 2022 yılının Mart ayında Rus rublesi çökmüştür. Gazprom ve Sberbank gibi dev şirketlerin Londra'daki değeri yüzde 97 düşmüştür. Rusya ekonomisi resesyona girmiştir. Batı ülkelerindeki Rus devletinin resmi döviz varlıklarına el konuldu ve özellikle Rus Merkez Bankasının 300 Milyar \$ tutarında rezervleri donduruldu. Ancak, Batı'nın Rus petrol ve doğalgazına getirdiği kısıtlamalara rağmen, petrol ürünleri Hindistan ve Çin'e satılarak, ödemelerin çoğu \$ yerine Yuan ile yapılmıştır. Rusya'nın petrol üretimi tekrar Rusya – Ukrayna savaşı öncesi hacmine dönüşmüştür. IMF Rusya'nın 2024 büyüme tahminini %1,1'den %2,6' ya yükseltmiştir. IMF verilerine göre Rus ekonomisi 2022 yılında G7 ülkelerinin hepsinden daha hızlı büyüdüğü yayımlanmıştır.

2022 yılında 580 Milyar \$ ihracat ile dünyada 12. sırada olan Rusya'nın ihracat yaptığı başlıca ülkeler; Çin (%19,7), Türkiye (10,1), Hindistan (% 7), İtalya (5,3) ve Almanya (5,2) dir. Rusya'nın 2022 yılında ihraç ettiği en önemli ürün % 52,3 ile petrol, petrol ürünleri ve doğalgaz olmuştur. 2022 yılında 199,4 milyar \$ ithalat ile dünyada 31. Sırada olup, ithalat yaptığı başlıca ülkeler Çin (% 38,2), Almanya (4,7), Türkiye (% 4,7), Kazakistan (%4,4) ve İtalya (%3,3)'dir.

Şekil.2. Türkiye'nin Rusya ile Dış Ticareti

Kaynak: Trademap

Türkiye'nin 2022 yılında Rusya ile 68 milyar \$ dış ticaret hacmi olup, 9 milyar \$ ihracat, 59 milyar \$ ithalat yapmıştır. Türkiye Rusya ile ticaretinde (-) 50 Milyar \$ dış ticaret açığı vermektedir. İhraç ettiği başlıca ürünler; makinalar, mekanik cihazlar, meyveler, sert kabuklu meyveler, plastik mamuller, elektrikli makine ve cihazlar, motorlu kara taşıtları, balıklar vb su ürünleri, mineral yakıtlar, yağlar, demir ve çelikten eşya, boyalar, örme eşya, vd. Türkiye'nin Rusya'dan ithalatında Mineral yakıtlar, yağlar, demir ve çelik, Hububat başlıca ürün gruplarıdır.

4.3. Çin

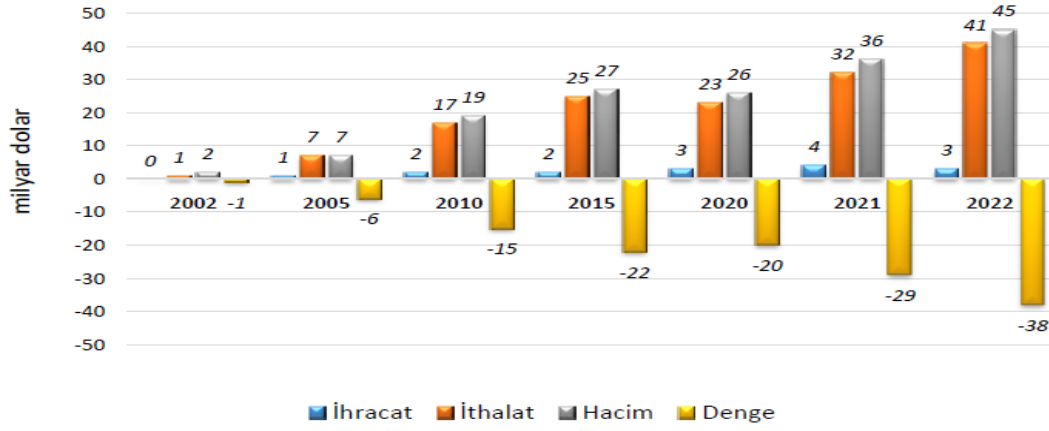
Çin sanayi politikalarını ve stratejik beş yıllık planlarını içeren üst orta gelir geliştirmekte olan karma sosyalist piyasa ekonomisine sahiptir. Çin maden ve mineraller yönünden zengin bir ülkedir. Dünyadaki en büyük altın üreticisidir Aralarında demir cevheri, demir alaşımlı metal cevherleri, kömür, kalay, doğal gaz, cıva, manganez, vanadyum, kurşun, çinko, alüminyumun fosfat, tungsten, uranyum, manyetit molibden, titanyum, az bulunan toprak elementleri olmak üzere yaklaşık 17 maden ve mineral türü ve madene sahip olması ile lider konumundaki ülkedir.

Su kaynakları kritik öneme sahip olup, gerek tarımda sulama için gerekse elektrik üretiminde kullanılmaktadır. Ülkedeki ekilebilir arazi büyüklüğü dünyadaki ekilebilir alanın %7'sine, kendi yüz ölçümünün ise %12,7 sine karşılık gelmektedir. Diğer taraftan dünyada en fazla hidroelektrik enerji üretimi yapan ülkedir ve dünyanın en büyük hidroelektrik santrali Three Gorges Barajı 22500 megavat enerji üretimi ile küresel anlamda en büyük kapasiteye sahip barajdır. Çin kömür rezervleri açısından dünya birincisidir. Çin dünyanın en büyük kömür üreticisi ve tüketicisi olarak toplam enerji ihtiyacının %70'ini kömürden elde etmektedir. Ülke petrol, doğal gaz kaynakları mevcut olmasına rağmen, önemli bir ham petrol ithalatçısıdır. Bunlara ek olarak uzay teknolojisi ve elektronik alanında kullanılan bazı ender bulunan madenlerin yüksek oranda üreticisi ve ihracatçısıdır.

2022 yılı dış ticaret verilerine göre Çin, 3594 milyar \$ ihracat, 2716 milyar \$ ithalat, 6310 milyar \$ dış ticaret hacmi ve 878 milyar \$ dış ticaret fazlası veren ülke olarak, dünyada en yüksek ticaret hacmi ile en çok dış ticaret fazlası veren, birinci sırada ihracatçı ve ikinci sırada ithalatçı ülkedir. Çin'in ihraç ettiği ürünlerin genelini tekstil ürünleri ve elektronik cihazlar oluşturmaktadır. İhraç ettiği önemli ürün grupları; makineler, motorlu kara taşıtları ve aksamı, elektrikli makine ve cihazlar, ecza ürünleri, mineral yakıtlar ve yağlar, mekanik cihazlar ve aletler, mobilya ve aydınlatma cihazları, plastikler ve plastik mamul ve eşyalardır. İthalatta en önemli ürün grupları elektrikli makine ve cihazlar, mineral yakıtlar, yağlar, mekanik cihazlar ve aletlerdir.

İhraç ettiğimiz başlıca ürünler; mermer ve traverten, maden cevheri, boratlar, tıpta kullanılan alet ve cihazlar, kanatlı etlerdir. Türkiye'nin 2022 yılında Çin'den ithal ettiği başlıca ürünler; ileri teknoloji ürünleri, telefon cihazları, ses, görüntü, vd bilgileri almaya, vermeye mahsus cihazlar, otomatik bilgi işlem makineleri, manyetik, optik okuyucular vb., orta teknoloji ürünleri, paslanmaz çelikten yassı mamuller vd.

Şekil.3. Türkiye'nin Çin ile Dış Ticareti

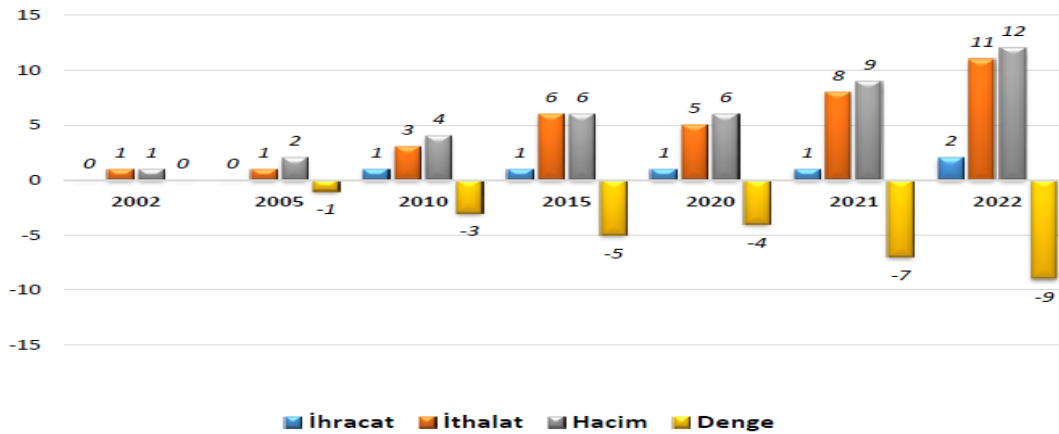
Kaynak: Trademap

Türkiye ile Çin arasındaki ticaret incelendiğinde; 2022 yılında Türkiye'nin Çin'e ihracatı 3,28 milyar \$, ithalatı ise 41,3 milyar \$ olmuştur. Türkiye'nin ihracat yaptığı ülkeler arasında 18. Sırada, ithalat yaptığımız ülkeler arasında 2. Sıradaki tedarikçimiz konumundadır. Türkiye'nin ihracatındaki payı % 1,3 olup, bir önceki yıla göre % 10,4 oranında azalmıştır. Toplam ithalatımızdaki payı % 11,4 olmuş, bir önceki yıla kıyasla % 28,3 oranında artmıştır.

4.4. Hindistan

Hindistan'ın dış ticaret değerleri 2002 yılından itibaren sürekli artış göstermiştir. 2022 yılında ihracatı 452,7 milyar dolar, ithalatı ise 732,6 milyar dolar olmuş, dış ticaret hacmi 1,2 trilyon dolar, dış ticaret açığı ise 279,9 milyar dolar olmuştur.

Şekil.4. Türkiye'nin Hindistan ile Dış Ticareti

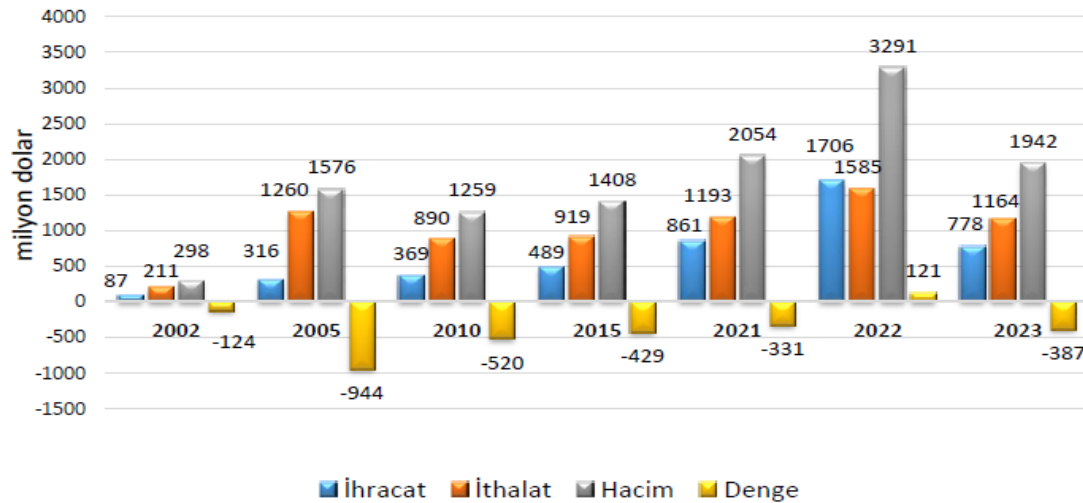
Kaynak: Trademap

Türkiye ile Hindistan arasındaki ticaret incelendiğinde; 2022 yılında Türkiye'nin Hindistan'a ihracatı 2 milyar dolar, ithalatı ise 11 milyar dolar olmuştur, dış ticaret hacmi 12 milyar dolar olup, Türkiye Hindistan ile ticaretinde 9 milyar dolar tutarında açık vermiştir. Türkiye'nin ihraç ettiği ürünlerin Başlıcaları; hayvansal ve bitkisel katkı ve sıvı yağlar, makinalar, mekanik cihaz ve aletler, çimento, toprak, taş ürünleri, demir ve çelik, meyveler ve sert kabuklu meyveler, yağlı tohum ürünleri, elektrikli makine ve cihazlar, motorlu kara taşıtları, plastik ve mamulleridir. Türkiye'nin Hindistan'dan ithalatında başlıca ürün grupları; mineral yakıtlar ve yağlar, demir ve çelik, makineler, mekanik cihazlar ve aletler, alüminyum, alüminyum eşya, motorlu kara taşıtları, organik kimyasallar, sentetik, suni flemetler, elektrikli makine ve cihazlar, mücevherci eşyası, sentetik ve suni devamsız liflerdir.

4.5. Güney Afrika

Güney Afrika Cumhuriyeti, ekonomik güç ve gelişmişlik düzeyi bakımından Afrika kıtasının en büyük ekonomisidir. 62,47 Milyon nüfusu, 1.220.000 km² yüzölçümüne rağmen Güney Afrika, topraklarının sadece %10'u ekilebilir durumdadır. Tarım sektörünün milli gelire katkısı %3'ten daha azdır. Ancak, ülke şarap üretmekte ünlüdür. Çeşitli tarım ürünleri ihraç etmektedir. Endüstriyel üretimin milli gelire katkısı %31 olup, Güney Afrika dünyanın önde gelen platin, altın, krom, mücevher ve kömür üreticilerindedir. Hizmet sektörünün milli gelir içindeki payı %67 olup, milli gelire en büyük katkıyı hizmet sektörü yapmaktadır. Güney Afrika Cumhuriyeti'nin 2023 yılı ihracatı 110 milyar dolar, ithalatı 107 milyar dolar, dış ticaret hacmi 218 milyar dolar olup 3 milyar dolar düzeyinde cari fazla vermiştir.

Şekil.5. Türkiye'nin Güney Afrika ile Dış Ticareti

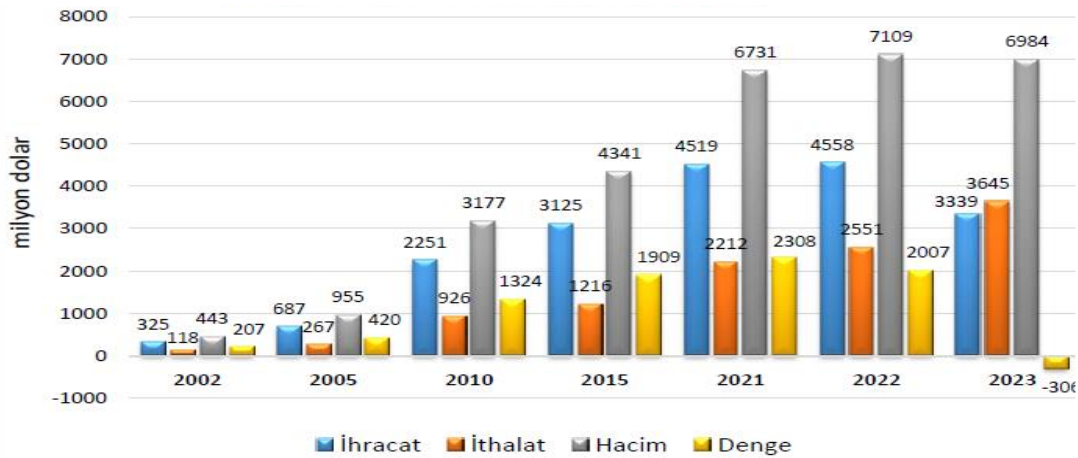
Kaynak: Trademap

2023 yılında Türkiye'nin Güney Afrika'ya ihracatı 778 Milyon \$, ithalatı 1164 milyon \$ tutarında olup, dış ticaret hacmi 1942 milyon dolardır. Türkiye aleyhine 387 milyon dolar dış açık verilmiştir. Benzer kalkınma hedefleri bulunan ve G20 üyesi olan Türkiye ve Güney Afrika arasında ikili ticari ve ekonomik ilişkilerin daha fazla geliştirilebileceği öngörülmektedir.

4.6. Mısır

01 Ocak 2024 tarihinde BRICS ülkelerine katılan Mısır Arap Cumhuriyeti, 1.002.000 km² yüzölçümü ile gerek coğrafi konumu, gerek 106 milyonu aşan nüfusu ve sunmuş olduğu Afrika (COMESA), Güney Amerika (MERCOSUR), Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği pazarlarına giriş olanakları ve Süveyş Kanalı ile elde tuttuğu stratejik konumu itibarıyla yabancı ihracatçı ve yatırımcılar için önemli bir pazar konumundadır. 2022 yılında 11,4 milyar dolar tutarında doğrudan yabancı yatırım çekmiştir. Mısır, sanayi ürünleri ile birlikte temel tarım ürünlerini de ithal etmektedir. Dünya tahıl ürünleri ithalatında 2021 yılında 7. sırada yer almıştır. Mısır, 2022 yılında 11,4 milyar dolar tutarında doğrudan yabancı yatırım çekmiştir. Ülke ihracatının bölgelere göre dağılımına bakıldığında; AB'nin payı %34, Ortadoğu'nun %24, Afrika'nın %12 ve Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) Bölgesinin payı %10'dur Başlıca ticaret ortakları: Suudi Arabistan, Çin, ABD, İtalya, Almanya, Körfez Ülkeleri. Başlıca ihracat kalemleri: Mineral yakıtlar, ham pamuk, altın, ham petrol, azotlu gübreler ve narenciye. Başlıca ithalat kalemleri: Mineral yakıtlar, tahıllar, makineler, elektrikli-elektronik aletler, ilaç ve rafine petroldür. Mısır ekonomisi, 2022 yılında 48 Milyar \$ ihracat, 80 milyar \$ ithalat ile dış ticaret hacmi 128 milyar \$ olup, 32 milyar dolar tutarında açık vermiştir.

Şekil.6. Türkiye'nin Mısır ile Dış Ticareti

Kaynak: Trademap

Türkiye'nin ihracatında Mısır 18. Sırada yer almaktadır. Sanayi ürünleri dışında temel tarım ürünleri de ithal etmektedir. Mısır'ın ithalatında % 3,9 pay ile Türkiye 8. Sırada yer almaktadır. Türkiye, 2023 yılında 3339 milyon \$ ihracat, 3645 milyon \$ ithalat ile 6984 milyon \$ dış ticaret hacmi, Mısır ile ticaretinde 306 milyon dolar dış açık vermiştir. Türkiye'nin ihracatında Mısır 18. Sırada yer almaktadır. Türkiye'nin 2023 yılında Mısır'dan İthalatı % 43 oranında artmıştır.

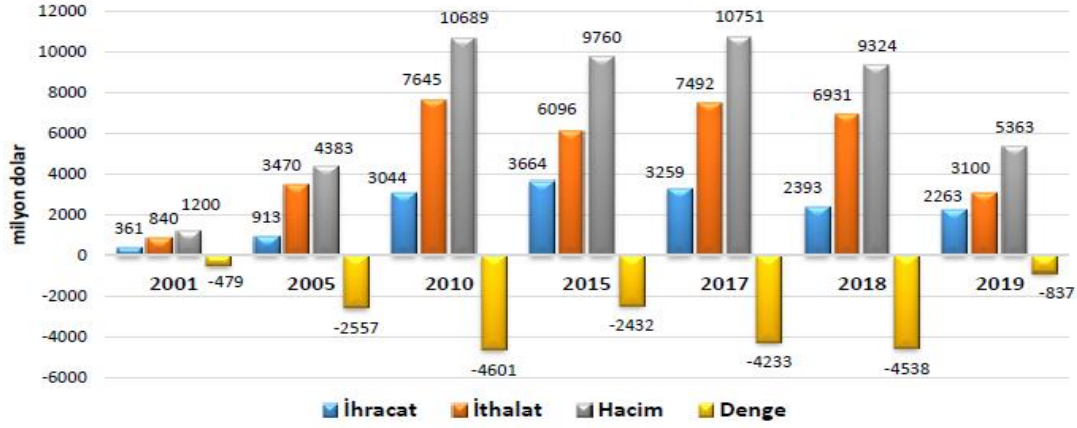
Türkiye'nin Mısır'a ihracatında başlıca ürün grupları; makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, demir ve çelik, plastik ve mamulleri, demir ve çelikten eşya, elektrikli makine ve cihazlar, pamuk, pamuk ipliği, pamuklu mensucat, inorganik kimyasallar, mineral yakıtlar, yağlar, mücevherci eşyası, motorlu kara taşıtlarıdır. Türkiye'nin Mısır'dan ithalatında başlıca ürün grupları; mineral yakıtlar, yağlar, plastik ve mamulleri, gübreler, demir ve çelik, inorganik kimyasallar, sentetik ve suni flementler, elektrikli makine ve cihazlar, örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarları, sentetik ve suni devamsız lifler, cam ve cam eşyasıdır.

4.7. İran

İran 1 Ocak 2024 tarihinde BRICS ülkeler grubuna katılmıştır. Eski çağlardan bu yana Tarihi İpek Yolu ile, Avrupa ve Asya'nın kesişme noktasında stratejik konumda yer alan İran'ın yüzölçümü 1.648.000 km², nüfusu 87,41 milyondur (İMF). İran, geliri ağırlıklı olarak petrol ve doğalgaz ihracatına bağlıdır. Düzenleyici, içe dönük ve kapalı bir ekonomidir. Kısıtlı rekabetin olduğu, yaygın olarak sübvansiyonlar ile desteklenen, düşük faktör verimliliğine ve kamunun baskın olduğu bir ekonomiye sahiptir. İran ekonomisinin petrole dayalı yapısı çeşitlendirilerek sanayi üretimi kalkınma hedefleri arasındadır. Son yıllarda bu amaçla özelleştirmeler yapılmakta, özel sektör gelişme göstermektedir. 2022 yılı itibariyle İran'ın ihracatı 81 milyar \$, ithalatı 59 milyar \$, dış ticaret hacmi 140 milyar \$ olup, 22 milyar \$ dış ticaret fazlası vermektedir. İran'ın ihraç ettiği başlıca ürünler 46 milyar \$ tutarında mineral yakıtlar, yağlar başta olmak üzere, demir çelik, plastik ürünler, organik kimyasallar, gübreler vd. ürünlerdir. İran'ın başlıca ithal ettiği ürünler hububat, makinalar, mekanik cihazlar, elektrikli makine ve cihazlar vd. ürünlerdir.

Türkiye'nin İran'a ihracatında başlıca ürün grupları; makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, hububat, plastik ve mamulleri, elektrikli makine ve cihazlar, motorlu kara taşıtları, odun veya diğer lifli selülozik maddeler, kâğıt, karton, bunlardan eşya, uçucu yağlar, kozmetikler, eczacılık ürünleri, inorganik kimyasallar vd. ürünlerdir. Türkiye'nin İran'dan ithalatında; Alüminyum ve alüminyumdan eşya, plastik ve mamulleri, bakır, bakırdan eşya, çinko, çinkodan eşya, demir ve çelik, meyveler ve sert kabuklu meyveler gibi gıda, metal mamul, yarı mamul, ürünlerdir

Şekil.7. Türkiye'nin İran ile Dış Ticareti

Kaynak: Trademap

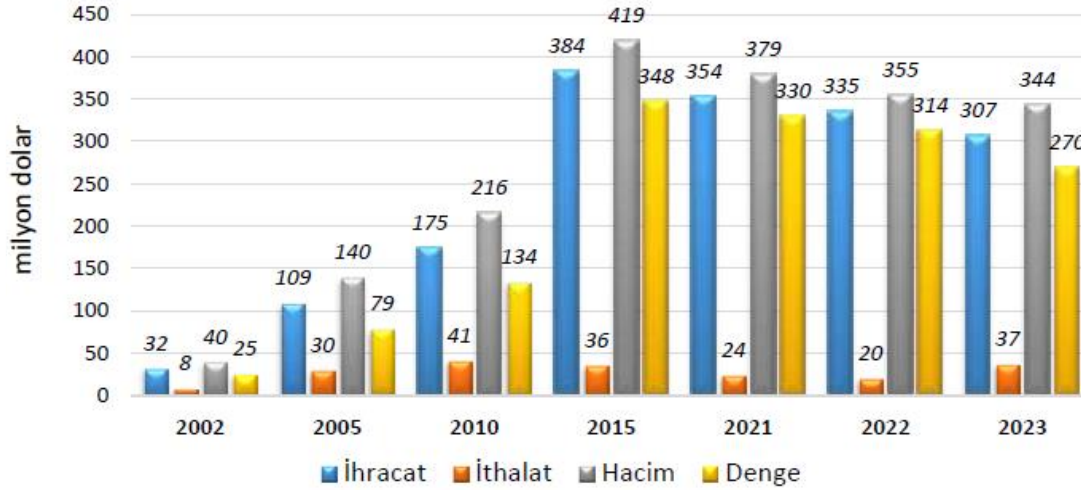
Türkiye'nin İran'a en fazla dış ticaret hacmi başta ithalat olmak üzere 2010 yılında olmuştur. 2023 yılı itibariyle Türkiye'nin İran'a ihracatı 3 milyar \$ olarak bir önceki yıla göre % 8 artmış, İran en çok ihracat yapılan ülkeler sıralamasında 19. Sırada olmuştur. 2023 yılında Türkiye'nin İran'dan ithalatı 2 milyar \$ olup bir önceki yıla göre % 35 azalmış, dış ticaret hacmi 5 milyar \$ tutarında olup, Türkiye 1 milyar \$ tutarında dış ticaret fazlası vermiştir.

4.8. Etiyopya

Etiyopya, stratejik konumu, 107,4 Milyon nüfusu, sahip olduğu genç işgücü ve büyük bir pazar olması nedeniyle Afrika Kıtasının en dinamik ve en fazla doğrudan yabancı yatırım çeken ülkeleri arasındadır. Son 14 yılda yıllık ortalama %11 büyüme oranı gerçekleştiren Etiyopya, dünyada en hızlı büyüyen ekonomilerden biri olmuştur. Bu süre zarfında Etiyopya'ya gelen doğrudan dış yatırımlar % 46 oranında artmıştır. Devletin ekonomideki payı özel sektör lehine sürekli azalmaktadır. Tarım sektörü ortalama % 6,6, sanayi sektörü % 20 ve hizmetler sektörü % 10,7 oranında büyümüştür. Etiyopya ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalıdır. Toplam 1,12 milyon kilometre kare olan ülke topraklarının % 45'i tarıma elverişli durumdadır. Genel ekonomik yapıda, imalat sektörü henüz yeterli paya sahip olmayıp, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçmek için yoğun gayret sarf edilmektedir. Etiyopya sanayi alanında yerli ve yabancı yatırımları desteklemektedir. Hızlı sanayileşme konusunda istekli olan Etiyopya'nın farklı bölgelerinde sanayi parkları açılmaktadır. Etiyopya makamları, ülkenin gelişmesini sağlamak için IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlarla yakın işbirliği içinde tavsiye edilen çeşitli ekonomik ve mali reformları gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Etiyopya'nın ekonomik ve ticari ilişkilerin en hızlı geliştiği ülkeler Çin, Hindistan, Türkiye, Ortadoğu ülkeleri ve komşu ülkelerdir.

Etiyopya'nın dış ticareti, özellikle ithalatı hızlı bir gelişme göstermekte, ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetlerin çoğunu ithal etmektedir. Etiyopya'nın en önemli ihracat ürünü kahvedir. Diğer önemli ihracat mallarını, yağlı tohumlar, baklagiller, deri ve deri ürünleri, et ve et ürünleri, meyve ve sebzeler, canlı hayvanlar, kesme çiçek, çad ve altın oluşturmaktadır. Etiyopya'nın ithalatı ise 2019 yılında 20 milyar Dolar civarında gerçekleşmiştir. Etiyopya'nın başlıca ithalat ürünlerini mineral yakıtlar, makineler, metal ve metalden ürünler, taşıtlar, elektrikli ürünler ve tahıllar oluşturmaktadır. Henüz az gelişmiş ülke konumunda olan Etiyopya'da tarım sektörü dışında önemli bir üretim gücü bulunmamakta, sanayi ürünlerini ithal etmektedir. Bu nedenle dış ticaret açığı vermektedir. 2022 yılında 3084 milyon \$ ihracat, 16544 milyon \$ ithalat, 19628 milyon \$ dış ticaret hacmi ile 13461 milyon \$ dış açık vermektedir.

Şekil.8. Türkiye'nin Etiyopya ile Dış Ticareti

Kaynak: Trademap

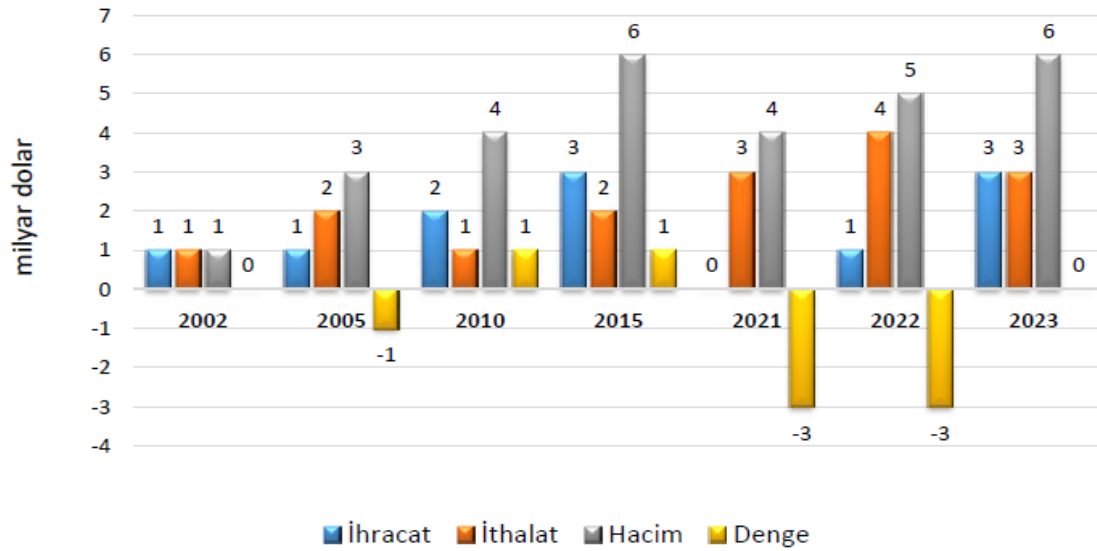
2023 yılında Türkiye'nin Etiyopya ile ihracatı 307 milyon \$, ithalatı 37 milyon \$, dış ticaret hacmi 344 milyon \$ olup, Türkiye Etiyopya ile dış ticaretinde 270 milyon \$ fazla vermiştir. Türkiye'nin Etiyopya'ya başlıca ihracat ettiği ürünler; 2021 yılı itibariyle başta inşaat demiri olmak üzere hava taşıtları, inşaat malzemeleri, tıbbi ilaçlar, toprak, taş, metal ayıklama ve işleme makineleri, un ve jeneratörlerdir. Türkiye'nin ithal ettiği ürünler; ağırlıklı tarım ürünleridir.

4.9. Suudi Arabistan

Suudi Arabistan 33,5 Milyon nüfusa sahip bir ülkedir. Milli gelirinin büyük bir kısmı, ihracat gelirlerinin % 80'den fazlası petrol gelirlerinden oluşmaktadır. Devlet'in petrol gelirlerindeki payı % 90 civarındadır. İthalat yaptığı başlıca ülkeler: Çin Halk Cumhuriyeti, ABD, Almanya, Hindistan, Birleşik Krallık. İhracat yaptığı başlıca ülkeler: Çin Halk Cumhuriyeti, Japonya, Hindistan, Güney Kore, ABD. Başlıca

ihracat kalemleri: Ham petrol, organik kimyasallar, plastik ve mamulleri. Başlıca ithalat kalemleri: Binek otomobilleri, elektrikli ve elektronik ekipmanlar, ilaç, kümes hayvanıdır. Suudi Arabistan 2022 yılında 411 milyar \$ ihracat, 190 milyar \$ ithalat, 601 milyar \$ dış ticaret hacmi ile 221 milyar \$ dış ticaret fazlası vermiştir. Dünya ihracatında % 1,7 pay ile 19. sırada olup, ihracatının % 79,5'ini petrol ürünleri oluşturmaktadır. İthalatta başlıca ürün grupları; makineler, mekanik cihazlar ve aletler, motorlu kara taşıtları, elektrikli makine ve cihazlar, mineral yakıtlar ve yağlar, mücevher eşyası, eczacılık ürünleri, demir ve çelik, hububat, plastik ve mamulleri, gemiler ve suda yüzen taşıt ve araçlardır.

Şekil.9. Türkiye'nin Suudi Arabistan ile Dış Ticareti

Kaynak: Trademap

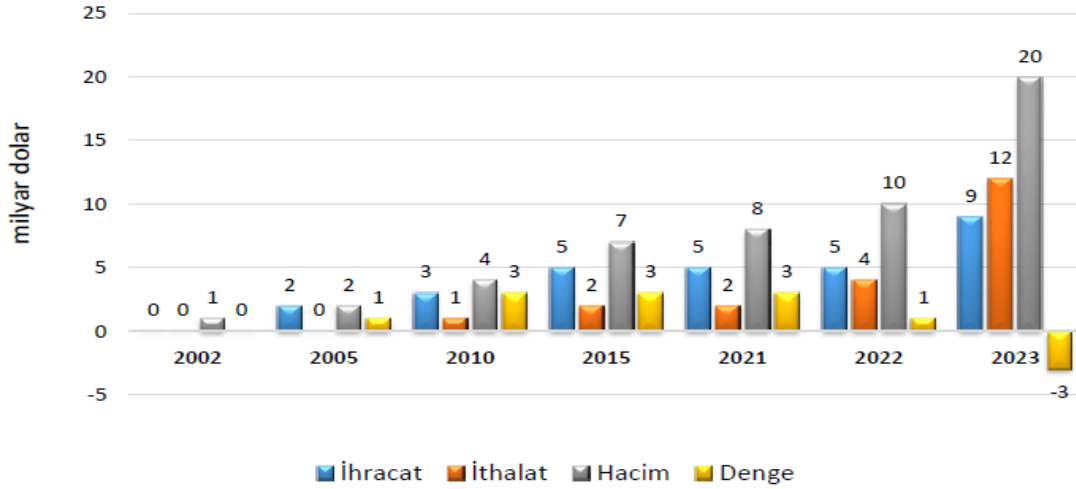
2023 yılı Türkiye'nin Suudi Arabistan ile ticareti incelendiğinde 3 milyar \$ ihracat ile bir önceki yıla göre % 145 artmıştır. 3 milyar \$ ithalat ile bir önceki yıla göre Türkiye'nin ithalat % 20 artmış, toplam ithalat içindeki payı % 0,98 ile 24. Sırada yer almaktadır. Türkiye, Suudi Arabistan ile 6 milyar \$ dış ticaret hacmi gerçekleştirmiştir.

Başlıca ihraç edilen ürünler; makine, mekanik cihaz ve aletler, halı, yer kaplamaları, mobilya, aydınlatma cihazları, prefabrik yapılar, elektrikli makine ve cihazlar, demir ve çelikten eşya, motorlu kara taşıtları, taş, alçı çimento, amyant, mika, vb., örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarları, hayvansal, bitkisel mikrobiyal katı ve sıvı yağlar, örülmüş giysi ve aksesuarlarıdır. Başlıca ithal edilen ürünler; plastik ve mamulleri, organik kimyasallar, mineral yakıtlar, yağlar, kauçuk, kauçuktan eşya, demir ve çelik, kurşun ve kurşundan eşya, gübreler, inorganik kimyasallar, boyalar, vd. ürünlerdir.

4.10. Birleşik Arap Emirlikleri (BAE)

BAE'nin ekonomi ve dış ticaret düzenlemeleri liberal niteliktedir. Yabancı sermayeye açık bir ekonomidir. Hong Kong ve Singapur gibi bölgesel ticaret, finans ve turizm merkezi olmayı hedeflemektedir. İç piyasası rekabetçi, fiyat ve kaliteye duyarlı olup, dışa açık bir pazardır. Bölgedeki ülkelerin mal ve hizmet tedarik ve temin ettiği ticaret merkezi konuma gelmiştir. Ülkede tarım ve sanayi üretimi yetersiz olup ithalat yolu ile karşılanmaktadır. BAE'nin 2022 yılında ihracatı 354 milyar \$, ithalatı 374 milyar \$, dış ticaret hacmi 727 milyar \$ olup, 20 milyar dolar dış açık vermiştir. Başlıca ihraç ettiği ürünler; başta 108 milyar \$ tutarında mineral yakıtlar, yağlar, 71 milyar dolar tutarında mücevherci eşyası, 40 milyar \$ elektrikli makine ve cihazlar, 22 milyar \$ tutarında makine ve cihazlar, aletler, 16 milyar \$ tutarında motorlu kara taşıtları, 10 milyar \$ tutarında plastik ve mamulleri vd. ürünlerdir. Başlıca ithal ettiği ürünler: 92 milyar\$ tutarında mücevherci eşyası, 63 milyar \$ tutarında mineral yakıtlar, yağlar, 50 milyar \$ elektrikli makine ve cihazlar, 35 milyar \$ makine, mekanik cihazlar, aletler, 24 milyar \$ motorlu kara taşıtları vd. ürünlerdir.

Şekil.10 Türkiye'nin Birleşik Arap Emirlikleri ile Dış Ticareti

Kaynak: Trademap

Türkiye, BAE ile 2023 yılı ticaretinde; 9 milyar \$ ihracat geliri, 12 milyar \$ ithalat gideri ile 20 milyar \$ tutarında dış ticaret hacmi gerçekleştirmiş olup, 3 milyar dolar dış ticaret açığı vermiştir. 2023 yılında Türkiye'nin BAE'ne ihracatı % 58 artmış, toplam ihracatımızdaki payı % 3,4 oranında olup, 9. Sıradadır. 2023 yılında Türkiye'nin BAE ile bir önceki yıla göre ithalatı % 157 artmış, en çok ithalat yapılan 8. Ülke olmuştur. Türkiye, BAE'ne 5485 milyon \$ tutarında mücevherci eşyası ihraç etmiş, motorlu kara taşıtları, mineral yakıtlar, yağlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, elektrikli makina ve cihazlar süt ürünleri, yumurtalar, tabii bal, mobilyalar, aydınlatma cihazları başlıca ihraç edilen ürünlerdir. Türkiye, BAE'ne 10760 milyon \$ tutarında mücevherci eşyası ithal etmiştir.

SONUÇ

BRICS ülkelerinin geniş yüzölçümleri, doğal kaynak zenginlikleri, yüksek nüfus oranları ile düşük üretim maliyetlerine sahip olmaları ve tüketen sayılarının da yüksekliği ile üretim ve tüketim açısından olumlu özellikleri, bu ülkelerin siyasi yapılarında, gelişmişlik düzeylerinde farklılıklara rağmen küreselleşme sürecine dâhil olup ticaretlerinde dışa açık politikalar izlemeleri, yatırımlarını, ihracatlarını, döviz rezervlerini artırarak yüksek büyüme oranları gerçekleştirmeleri, BRICS ülkelerinin güçlü yönleridir. Bu özellikleri ile Türkiye'nin dış ticaretlerinde karşılıklı olarak fırsatlar sunmaktadır. Zengin enerji kaynakları ve petrol fiyatındaki artışlar, kalabalık nüfus oranları, gelirin dağılımında paylaşım önemli kriterler olmakla birlikte BRICS ülkeleri olarak değerlendirildiğinde doğal kaynaklar, beşeri sermaye ve yatırım cazibesi yüksek ülkeler olması nedeni ile gelişen ülkeler ile kıyaslandığında daha yüksek büyüme oranlarına sahip olması açıkça görülmektedir. Yükselen ekonomiler olarak nitelendirilen BRICS ülkelerinin küreselleşme sürecine dâhil olup serbest piyasa ekonomisine geçmeleri yabancı yatırımların ve ihracatın artmasına neden olmuş, ekonomik büyümelerini olumlu yönde etkilemiştir. Mısır, İran, Etiyopya, Suudi Arabistan ve BAE'nin katılımı ile büyüyen BRICS ülkelerinin 2023 yılı itibarıyla GSYH toplamı 28.310, 5 Milyar \$'dır. Bu rakam, gelişmiş ülke ekonomilerinin GSYH toplamının % 46,14'üne, gelişmekte olan ülkelerin GSYH'sının % 65,17 sine, dünya ekonomisinin GSYH toplamının %27,02'sine tekabül etmektedir. BRICS ülkeleri içinde bir kısım ülkelerin batı ekonomileri ile ilişkilerin güçlü olması BRICS grubunun siyasal birlikten ziyade ekonomik birlik oluşunu etkileyen önemli bir unsur olarak görülmektedir. Son yıllarda yaşanan jeopolitik risklerden dolayı, batı ve Rusya ile ilişkilerini düzeyli tutarak, Arap ülkelerinin gelişmelerine olumlu yaklaşan, Çin'in grup içinde etkisi grubun ekonomik birlikteliğine olumlu olarak yansımaktadır.

Türkiye, batı ekonomileri ile ekonomik ve sosyal ilişkileri iyi olan bir konumdadır, G20 Ülkeleri içindedir, ABD, Avrupa Birliği ve Batı ülkeleri ile ticari ilişkileri belirli bir düzeyde gelişmiş bir ülkedir. Türkiye, BRICS ülkeleri ile ekonomik ilişkiler içinde olup dış ticaretinde önemli aşamalar kaydetmiştir. BRICS ülkeleri ile dış ticaret hacimleri artmıştır. Türkiye, BRICS ülkelerinin çalışmalarını, toplantılarını yakından takip etmektedir. Türkiye'nin BRICS'e üye olması halinde birliğin Pazar büyüklüğü ve ticaret hacminin genişleyeceği, üye ülkeler arasında yatırım, ticaret ve ekonomik işbirliği için yeni fırsatlar yaratılabileceği, Türkiye'nin, beşeri sermayesi, sanayisi ve pazar yapısı ile dünyanın en büyük gelişen pazarlarından BRICS ülkeleri içinde etkinliğinin artacağı, geniş, dinamik bir ekonomik blokta daha fazla erişim fırsatları ile Türkiye ve BRICS ülkelerinin ticaret hacimlerinin karşılıklı artacağı sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- AKGEMCİ E., (2011),BRICS Ülkeleri Neyi Temsil Ediyor? Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları, Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yıl 3, Sayı 36.
- ARMİJO L. E., (2007), The BRICS Countries (Brazil, Russia, India and China) as AnalyticalCategory: Mirage or Insight? Asian Perspective, 31 (4), 7-42.
- AVERBUĞ A., (2000). Brazilian Trade Liberalization and Integration in the 1990s, Banco Nacional de Decenvolvimento Economico e Social (BNDES).
- BALASUBRAMANYAM V.,N.,(2003), India: Trade Policy Review, The World Economy.
- COOK, N.: 2013, South Africa: Politics, economy, and US relations. Washington, DC: Congressional Research Service
- CHU K.,(2014), Analysis of The Economic Development Prospects of BRICS Countries, Mondaq Connecting Knowledge and People. <http://www.mondaq.com/southafricas>
- DEFER F., RİANO A., (2013). China's Trading Success: The Role of Pure Exporter Subsidies, The Magazine for Economic Performance from Center for Economic Performance, CEP Discussion Paper, No.1082
- DUMBAUGH, K. MARTIN, M.F.: (2009), Understanding China's political system. Congressional Research Service, 31, 1
- ERSUNGUR, Ş. M., DEMİRCİ, Y.: (2020), Türkiye'de Finansal ve Ticari Dış Açıklık ve Ekonomik Büyüme. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi
- ERSUNGUR M., Ş., BOZ ÇELEBİ F., ÇINAR Ö., (2017). Türkiye ile BRICS Ülkeleri Arasındaki Dış Ticaret İlişkileri: Girdi-Çıktı Yöntemi İle Bir Analiz, Business and Economics Research Journal, Vol. 8, Number 3, pp. 395-412.
- GOLDMAN SACHS, (2003). "Dreaming With BRICs", The Path to 2050, Written by Wilson, D. And Purushothaman, R., Global Economics Paper No. 99.
- GOLDMAN SACHS, (2001). "Building Better Global Economic BRICs", Written By Jim O'Neill, Global Economics Paper, No.66, 30th November 2001.
- HANSON P., (2008). The Economic Development of Russia: Between State Control And Liberalization, ISPI-Working Paper.
- KENGELBACH, J., KLEMMER D.C., ROOS, A.: (2013), BRICs Versus Mortar?: Winning an M&A in Emerging Markets. The Boston Consulting Group, 17
- MAKEEVA A., CHAPLYGİNA A., (2008). Russian Trade Policy, Eco- Accrod Center for Environment and Sustainable Development.
- MOURA G., (2012). "BRICs ", Ambassador of Brazil to Slovenia RoundTable EU and BRICS Academy of Active Citizenship and EntrePreneurship, 2012.
- NARİN M., KUTLUAY Ş., (2013). Değişen Küresel Ekonomik Düzen:BRIC, 3G ve N11Ülkeleri, Dosya, Ankara Sanayi Odası Yayın Organı, Ocak/Şubat 2013.
- OLİVEİRA G. J. P. (2014). The Determinants of Foreign Direct Investment in BRIC Countries: A Focus on Brazil, Universidade Catolica Portuguesa.
- PURUGGANAN J., AFSAR J., ve SOLON P., (2014). BRICS A Global Trade

- Power in A Multi Polar World, Shifting Power Critical Perspectives On Emerging Economies Tni Working Papers.
- PIPER L. (2015). The BRICS Phenomeon: From Regional Economic Leaders to Global Political Players, Bicas, Working Paper 3.
- RADULESCU I., G., PANAİT M ve VOİCA, C. (2014). BRICS Countries Challenge to The World Economy New Trends, Procedia Economics and Finance, 8, 605
- REUTERS (2014), web.archive.org. 1 Şubat 2014. 8 Mart 2021 tarihinde arşivlendi. “BRICS may decide on \$ 100 billion fund early 2014-Russia, Reuters” Erişim tarihi: 6 Haziran 2024
- SAVAŞ V.,(2004), Dünya Ekonomi Sistemi, Yeditepe Üniversitesi Yayını, İstanbul
- SHARMA K. (2000), Export Growth in India: Has Fdi Played a Role? Economic Growth Center Yale University, Center Dicsussion Paper, No. 816.
- SOTERO P., ve ARMİJO, E., L., (2007). "Brazil To Be or Not To Be a BRIC?", Asian Perspective, Vol. 31, No 4, pp.43-70.
- ŞİŞMAN, D.: 2017, Küreselleşme, Kriz ve Savunma Sanayi. Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 39(1), 223-237.
- SMITHS, Y.: 2014, Brazil country report. European Union, Culture in the EU's External Relations, 4
- THE GUARDİAN, (2013),. 28 Mart 2013. 6 Temmuz 2018 tarihinde kaynağında arşivlendi, “Brics eye enfrastrüktüre funding throught new development bank” Erişim tarihi: 6 Haziran 2024.

İNTERNET KAYNAKLARI

- T.C.TİCARET BAKANLIĞI, <https://ticaret.gov.tr/data>. Erişim Tarihi: 20.06.2024
- T.C.DİŞİŞLERİ BAKANLIĞI <https://www.mfa.gov.tr/etiyyopya-ekonomisi.tr.mfa>, Erişim Tarihi 21.06.2024

MENSTRÜEL DÖNGÜNÜN İKTİSADİ KARAR VE DAVRANIŞLARA ETKİLERİNİN BELİRLENMESİNDE DENEYSSEL İKTİSAT UYGULAMALARI: BİBLİYOMETRİK BİR ANALİZ

Aydın Arı¹, Aşlı Seda Kurt², Kerim Eser Afşar³

Özet

Hangi gelişmişlik düzeyinde olursa olsun, her ekonominin temel amaçları arasında büyüme, kalkınma ve istihdam mutlaka bulunmaktadır. Bu amaçlara ulaşmada toplumu oluşturan iki önemli parçadan biri olan kadınların rolü de elbette çok önemlidir. Bir başka deyişle, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada toplumun tüm kesimlerinin katkısına ihtiyaç duyulmaktadır. Diğer yandan her sağlıklı kadın, her ay hormonal değişimler yaşamakta ve ilgili çalışmalar, bu hormon değişimlerinin iktisadi karar ve davranışlar üzerinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışmanın amacı, bibliyometrik bir analiz ile menstrüel döngünün, iktisadi karar ve davranışlara etkilerinin değerlendirilmesine katkı sağlayan literatürü, özellikle deneysel iktisat bağlamında tanıtmaktır. Çalışmadaki değerlendirmeler, sürdürülebilir kalkınma, toplumsal cinsiyet eşitliği, büyüme, istihdam ve hatta tıbbi çalışmalar açısından önem taşımaktadır. Bibliyometrik analiz bulguları, menstrüel döngüye ilişkin çalışmalarda coğrafi özelliklerin pek de önemli olmadığına işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Deneysel İktisat, Menstrüel Döngü, İktisadi Karar ve Davranışlar

EXPERIMENTAL ECONOMICS APPLICATIONS IN DETERMINING THE EFFECTS OF THE MENSTRUAL CYCLE ON ECONOMIC DECISIONS AND BEHAVIOURS: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS

Abstract

Regardless of the level of development, growth, development, and employment are among the main objectives of every economy. Of course, the role of women, one of the two important parts of society in achieving these goals, is also very important. In other words, the contribution of all segments of society is needed to achieve sustainable development goals. On the other hand, every healthy woman experiences hormonal changes every month, and relevant studies reveal that these hormonal changes have an impact on economic decisions and behaviours. The aim of this study is to introduce the literature that contributes to the evaluation of the effects of the menstrual cycle on economic decisions and behaviours through a bibliometric analysis, especially in the context of experimental economics. The evaluations in the study are important in terms of sustainable development, gender equality, growth, employment, and even medical studies. The findings of the bibliometric analysis indicate that geographic characteristics are of insignificance in studies on the menstrual cycle.

Keywords: Experimental Economics, Menstrual Cycle, Economic Decisions and Behaviours

¹Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, aydin.ari@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7177-5116

²Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, asliseda.kurt@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0356-7443

³Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, eser.afsar@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9853-0186

1. Giriş: Deneysel İktisat Alanına İlişkin Teorik ve Ampirik Literatür

Deney, uzun süre fiziki bilimlere/doğa bilimlerine özgü bir yöntem olarak kabul edilmiş olsa da 1940'lı yıllardan sonra iktisat biliminde de kullanılmaya başlanmıştır. İktisat, insanların iktisadi karar ve davranışlarını inceleyen sosyal bir bilim dalı olarak tanımlandığında deneysel çalışmaların iktisat teorilerinin geliştirilmesi ve test edilmesinde oldukça kullanışlı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda literatüre katkı verenler arasında pek çok psikoloğun da yer alması tesadüf değildir. Özellikle ulusal literatürde bu alandaki çalışmaların sayısının görece az olması ve konunun menstrüel döngü gibi halen dünyanın pek çok yerinde tabu olan ancak kadının özel yaşamının yanı sıra iş yaşamını, verimliliğini etkileyebilen bir iktisadi durum ile ilişkilendirilerek ele alınması bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Zira kadın istihdamı, toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında sürdürülebilir kalkınmanın olmazsa olmaz unsurları arasındadır.

İktisat biliminde farklı piyasa yapılarının analizine yönelik olarak organizasyon düzeyinde deneyler yapılabildiği gibi, bireysel karar ve davranışları incelemeye yönelik birey düzeyinde de deneyler yapılabilmektedir. Organizasyon düzeyindeki deneylere Chamberlin (1948) öncülük etmiş ve daha sonra deneysel iktisada katkılarından dolayı Kahneman ile birlikte Nobel Ekonomi Ödülü almaya layık görülen Smith (1962) yine bu alanda büyük ses getirmiştir. Sonraki yıllarda Tucker ve Nash'in çalışmaları başta olmak üzere oyun teorisi alanındaki gelişmeler de deneysel iktisat çalışmalarına önemli ölçüde katkı sunmuştur. Deney tasarımları, bir tür oyun tasarımı olarak değerlendirilebilir. Bu alandaki çalışmalar daha çok tüketim/fayda teorisi ekseninde yürütülmüştür. Kahneman ve Tversky'nin (1979) fayda teorisine risk altında karar vermeyi ekledikleri çalışmaları ise literatürde yaygın şekilde kabul görmüştür.

Ulusal literatürde ise deney yöntemine başvuru görece sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır ki bu çalışmaların çoğu derleme niteliğindedir. Deneylerin iktisat çalışmaları açısından önemini tarihsel bir bakış açısıyla ele alan Basılğan (2013), deneylerin özellikle iktisat teorilerinin gerçek dünyada geçerliliğini ölçmekte önemli bir araç olacağını vurgulamıştır. Öneş (2019) ise deneysel iktisadın sadece teorinin test edilmesine yardımcı olma işlevini yerine getirmediğini; buna ilaveten iktisadi karar ve davranışların deney kurgusunda yapılabilen küçük değişikliklere duyarlılığının da araştırılmasına olanak sağladığını ifade etmiştir. Türkiye'de deneysel araştırmaların görece daha yaygın olarak kullanıldığı alanların başında pazarlama literatürü gelmektedir. Sığırcı (2023) çalışmasında Türkiye'de bu yöntemin kullanıldığı 41 araştırma makalesi olduğu; bu çalışmalarda çoğunlukla tek deneye başvurulduğu, çevresel ve talimatlı manipülasyonların kullanıldığı ve genel olarak laboratuvar

deneylelerinin tercih edildiği yönünde bulgulara ulaşmıştır. Yapılan ulusal çalışmaların uluslararası literatürle rekabet edebilir düzeyde olmadığı söylenebilir.

Diğer yandan deneysel iktisat ile tıbbi araştırmalar arasında bir köprü olarak son yıllarda nöroekonomi de önemli araştırma alanlarından biri olarak ortaya çıkmıştır. Nöroekonomi, ekonomik biliş özü olmayan bazı bilişsel ve duygusal işlevleri içeren davranışların sinirsel bağıntılarının incelenmesi olarak tanımlanmaktadır (Bourgeois-Gironde, 2010: 248). Bu alan, insan karar ve davranışlarını ekonomi ekseninde inceleyen iktisat bilimi açısından son derece önemlidir. Nöroekonomi, ekonomideki en net deneysel paradigmaları ve istatistiksel yöntemleri, Edgeworth, Fisher ve Ramsey gibi ekonomistlerin hayalini kurduğu ancak sahip olmadığı bir dizi sinirsel ve bilişsel aktiviteyi ölçmeye yönelik benzeri görülmemiş kapasiteyle birleştirme potansiyeli taşımaktadır (Camerer, 2008: 369). Nöroekonomi bu özellikleriyle sadece iktisat teorisi alanına değil iktisat politikası alanına da katkı sağlayabilmektedir. Declerck ve Boone (2018) bireysel değerlerin etkisini karar verme çalışmalarına dahil eden nöroekonomik deneylerin (teşviklerin, normların ve motivatörlerin) neden herkes için aynı şekilde işlemediğini açıklayarak daha kişiselleştirilmiş müdahaleler için bilgi elde edilmesine olanak sağlayacağını ifade etmektedirler.

Clavien ve Klein (2010) deneysel ekonomi ve nöroekonomideki son bulguların fedakârlık ve egoizm hakkındaki felsefi tartışmalarla olası ilişkisini ele almışlardır. Araştırmacılar, biyolojik ve davranışsal fedakârlık konusuna ilişkin felsefi tartışmalara deneysel iktisat ve nöroekonomi deneylerinin katkısının tartışmalı olduğunu belirtmiş ve bu konudaki tasarımların daha sistematik bir hale getirilmesini önermişlerdir. Bourgeois-Gironde ve Guille (2012) deneysel ve nörobiyolojik verilere dayalı olarak Keynes'in "hayvansal güdüler" görüşünü para yanılması açısından araştırmış ve bu çerçevenin yararlılığına ilişkin değerlendirmelere ulaşmışlardır. Davranışsal ekonominin ve nöroekonominin, karar verme ve seçim davranışını anlamak için psikoloji, ekonomi ve bilişsel sınır biliminden perspektifleri ve yöntemleri bir araya getirdiklerini ifade eden MacKillop (2016), alkol kullanımına ilişkin bozuklukları bu çerçevede incelemiş ve böylece daha kapsamlı ampirik analizlere ulaştığını ifade etmiştir. Benhabib ve Bisin (2005) tüketim-tasarruf kararlarına ilişkin dinamik bir tercih modeli geliştirerek nöroekonomi yaklaşımından yararlanmışlardır. Araştırmacılar, modellerinin deneysel verilerle de uyumlu olduğunu ortaya koymuşlardır.

Bu çalışmanın amacı, nöroekonomi ve deneysel iktisat literatürünün menstrüel döngünün iktisadi kararlar üzerindeki etkisini ele almaktır. Bu yönüyle çalışmanın yöntemi literatür taraması ve bibliyometri olarak belirlenmiştir. Deneysel iktisat alanına ilişkin bu genel değerlendirmelerden sonra çalışmanın ikinci bölümünde menstrüel döngünün iktisadi etkilerinin belirlenmesinde deneysel iktisat uygulamalarından ne şekilde yararlanılabildiği örnek çalışmalar ışığında ele

alınmaktadır. Üçüncü bölümde ise deneysel iktisat uygulamalarının yöntemsel bir eleştirisi yapılmaktadır. Dördüncü bölümde çalışmanın yöntemi ile birlikte kullanılan veri seti tanıtılmaktadır. 5. Bölümde bulgulara yer verilerek tartışılmakta, sonuç bölümünde ise literatüre ilişkin değerlendirmeler ışığında bir tartışma yürütülmektedir.

2. Menstrüel Döngünün İktisadi Etkilerinin Belirlenmesinde Deneysel İktisat Uygulamaları

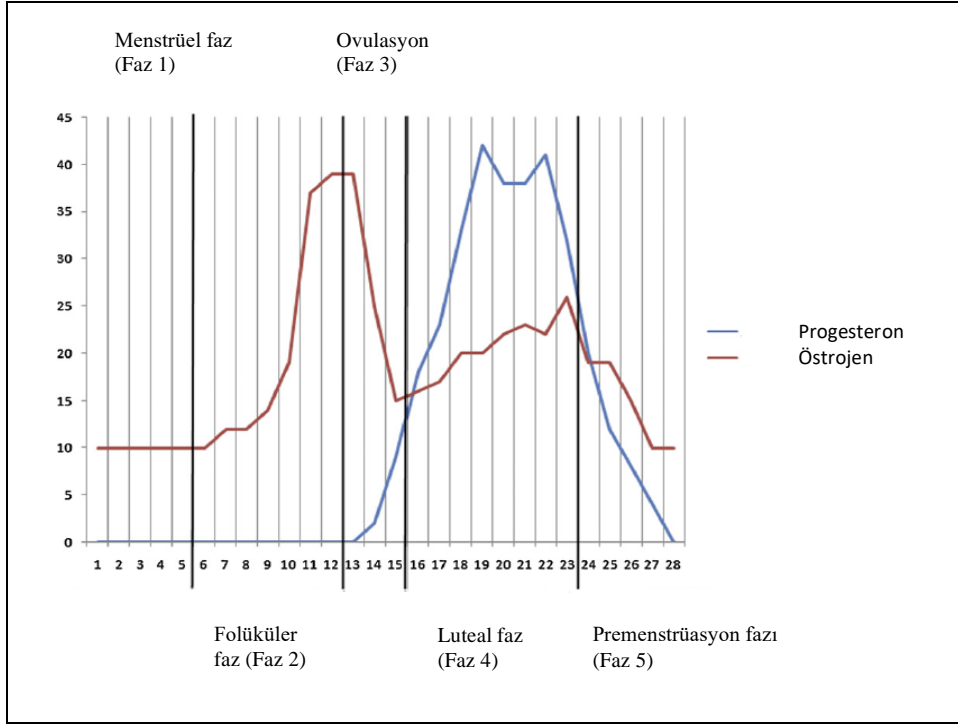
Kadınların menstrüasyon dönemi boyunca hemen her alanda karar ve davranışlarının değiştiğini; dolayısıyla bu konunun araştırılmaya değer olduğunu ortaya koyan pek çok çalışma bulunmaktadır. Menstrüel döngünün Şekil 1'den de görülebileceği gibi, genel olarak 5 fazdan oluştuğu kabul edilmekle birlikte döngünün öne çıkan özelliği foliküler fazda östrojen, luteal fazda ise progesteron hormonunun seviyesinin yükselmesidir.

Gangestad vd. (2004), ovulasyon (yumurtlama dönemi) dönemindeki 237 kadını inceledikleri çalışmalarında kadınların eş tercihlerinin üreme döngüsü boyunca değiştiği yönünde kanıtlara ulaşımlardır. Araştırmada bir öğle yemeği randevusu için 76 erkekle röportajlar yapılmış ve bunlar kaydedilerek videolar kadınlara izletilmiştir. Kadınların kısa süreli ve uzun süreli ilişki açısından da erkekleri farklı şekillerde değerlendirdikleri görülmüştür. Bu bulguların, kadınların yavrularına genetik fayda sağlayabilecek babaları seçme konusundaki evrimleşmiş adaptasyonlarını yansıttığı düşünülmektedir. Wozniak (2012) profesyonel tenis oyuncularının rekabetçiliği hakkında yürüttüğü çalışmada kadınlar ve erkekler arasında cinsiyet kaynaklı farklar olduğuna dair bulgulara ulaşmıştır. Konunun iktisadi açıdan ele alındığı çalışmalar ise daha çok tüketici tercihleri, rekabet, risk ve rasyonellik üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Cinsiyetin finansal karar alma ile ilişkisi üzerine öncü çalışmalardan birini yürütmüş olan Jianakoplos ve Bernasek (1998), kadınların erkeklere kıyasla daha fazla riskten kaçınma davranışı sergilediklerini ortaya koymuşlardır. Schubert vd. (1999) ise kadın ve erkekler arasında kalıplaşmış risk davranışları olmadığı yönünde kanıtlara ulaşmışlardır. Literatürdeki bu çelişkili görünen bulgular, konunun daha fazla araştırılması gerektiğini ispatlar niteliktedir. Cinsiyet ve rekabet ilişkisi üzerine deneysel literatür, kadınların erkeklere göre daha az rekabetçi olduğu yönünde bulgular sunmaktadır. Niederle ve Vesterlund (2007), seçme hakkı verildiğinde erkeklerin %73'ünün, kadınların ise yalnızca %35'inin rekabet etmeyi tercih ettiği yönünde kanıtlara ulaşmıştır. Bu referansla Buser (2012), kadınlarda rekabetçiliğin biyolojik faktörlerden etkilenip etkilenmediğini, 117 üniversite öğrencisi kadın katılımcı üzerinde uygulanan bir laboratuvar deneyi ile araştırmıştır. Buna göre, progesteron rekabet gücünü olumsuz yönde etkilemektedir. Wozniak vd. (2014) gerek cinsiyetin gerekse menstrüel döngünün hangi aşamasında olunduğunun rekabetçi

tercihleri farklılaştırdığını göstermektedir. Azmat ve Petrongolo (2014) önceki çalışmalarda saha araştırmaları ve deneylerden elde edilen bulguları inceledikleri çalışmalarında kadınların daha az kazanç elde etmeye meyilli oldukları ve risk ile rekabet açısından da erkeklerin gerisinde kaldıkları yönünde değerlendirmelere ulaşmışlardır.

Şekil 1. Menstrüel Döngünün Fazları

Kaynak: Buser (2012: 3).

Samuelson (1938, 1948) tarafından tanıtılan ve Ordinal Fayda Teorisi'ne bir alternatif olarak sunulan Açığa Çıkarılan Tercihin Genelleştirilmiş Aksiyomu'nun (Generalized Axiom of Revealed Preference, GARP) 37 kadın katılımcı ile test edildiği çalışmada Lazzaro vd. (2016), hormon seviyelerindeki büyük dalgalanmalara rağmen kadınların menstrüel döngüsünün tüm aşamalarında seçim davranışlarında teknik olarak erkek meslektaşları kadar rasyonel oldukları yönünde sonuçlara ulaşmışlardır. Ancak kadınların yumurtlama döneminde potansiyel kayıplara yol açabilecek riskli seçenekleri seçme olasılıklarının daha yüksek olduğu; yumurtlama sırasında kadınların erkeklere göre kayıptan daha az kaçındıkları ve bu nedenle bu konuda ekonomik olarak erkeklerden daha rasyonel oldukları gibi çıkarımlarda da bulunulmuştur. Bireysel farklılıklara (örneğin 28 günlük periyod varsayımının esnetilmesi gibi) izin vermesi ile Chen vd. (2013) tarafından yapılan çalışmadan ayrılan çalışmalarında Pearson ve Schipper (2013), 400 katılımcı ile çalışarak doğurganlığın en yüksek olduğu döngü ortası dönem dışında, kadınların erkeklerden önemli ölçüde daha yüksek teklif verdikleri ve erkeklerden önemli ölçüde daha düşük kâr elde ettikleri yönünde bulgulara ulaşmışlardır. Durante vd. (2014) çalışmalarında

18-39 yaş aralığında olup düzenli menstrüel döngü yaşayan 309 kadın katılımcı ile gerçekleştirdikleri çalışmada kadınların aylık hormonal dalgalanmalarının, tüketici davranışları üzerinde önemli bir etkisi olduğu şeklinde sonuçlar elde etmişlerdir.

Her ne kadar menstrüel döngünün iktisadi karar ve davranışları etkilediği yönünde pek çok kanıt bulunsa da bu konuda literatürde bir görüş birliği olmadığı da açıktır. Hormonal örnekler toplayarak yürüttükleri çalışmalarında Fişar vd. (2023) güdülenmiş kontrollü bir laboratuvar deneyi yoluyla 124 kadının yumurtlama değişiminin risk tercihleri, kural ihlali ve keşif tutumu üzerindeki etkilerini araştırmışlar ve süreç içinde sistematik davranışsal farklar olmadığı yönünde bulgulara ulaşmışlardır. Galindo-Caballero vd. (2023) ise çalışmalarında 2004-2022 yılları arasında menstrüel döngü, tüketici tercihleri ve iktisadi kararlar üzerine yürütülmüş ve Web of Science ve Scopus'ta taranan araştırmaları incelemişlerdir. Söz konusu çalışmada, tüm bu geniş literatüre rağmen, menstrüel döngünün özellikle finansal kararlar üzerinde anlamlı bir etkisi olduğunun ifade edilebilmesi için daha güçlü istatistiksel kanıtlara ihtiyaç olduğu yönünde bir değerlendirmeye ulaşılmıştır. Bu alanda yeni çalışmalara ihtiyaç duyulduğu açıktır.

3. İktisadi Araştırmalarda Deneylerin Kullanımına İlişkin Yöntemsel Bir Tartışma

Yöntemsel olarak, iktisadi araştırmalarda deneylerin bir araç olarak kullanılması ile ilgili en önemli çekincelerden biri de deneklerden elde edilecek sonuçların genelleştirilmesinin olanaklı olup olmadığıdır. Bu bağlamda saha deneyleri veya laboratuvar deneyleri tercih edilebilmektedir. Saha deneylerinin avantajı, deneklerden doğal bir ortamda, hayatın olağan akışı içinde veri elde edilebilmesidir. Ancak, bu durum, belki de çok nadir görülebilecek dışsal koşulların süreci etkilemesine de neden olabilir. Laboratuvar deneylerinde ise deneklerin deney tasarımı ile manipüle edildikleri ifade edilebilir; ancak böylece karar ve davranışları etkileyebilecek çalışma konusu dışındaki etkenler soyutlanmış olacaktır. Bu yönüyle, iktisat teorilerindeki varsayımların sağlanması ve teorinin testi açısından laboratuvar deneylerinin bir üstünlüğü olduğu söylenebilir. Diğer yandan, bu alandaki çalışmalarda pek çok kez araştırmacılar denek olarak kolay erişilebilir olmaları nedeniyle öğrencileri tercih etmişlerdir (Gneezy ve Rustichini, 2004; Pawlowski vd., 2008; Powell ve Ansic, 1997). Ancak öğrencilerden elde edilecek bilginin genelleştirilmesi, araştırma sorusuna bağlı olmakla birlikte, daha sorunlu olabilecektir. Bu noktada son olarak deneklere parasal teşvik ve ödül verilmesi konusunun da oldukça tartışmalı olduğunu belirtmekte yarar vardır. Hoffman vd. (1996) ve Kocher vd. (2008) parasal teşviklerin denek davranışlarını etkilemediği yönünde bulgulara ulaşırken; Camerer ve Hogarth (1999) ile Johansson-Stenman vd. (2005) parasal teşviklerin denek davranışları üzerinde etkili olduğuna dair kanıtlara ulaşmışlardır. Genel olarak deneklerin görece

uzun bir süre boyunca devamlı olarak izlenmesini gerektiren arařtırmalarda bu tarz teřviklerin verilmesinin uygun olacađı dūřunılmektedir.

Konuya iliřkin nicel ve nitel arařtırmalarda daha çok saha çalıřmaları tercih edilirken, deneysel uygulamalar laboratuvar çalıřmalarına benzer Őekilde yūrutūlmektedir. İktisadi faaliyetlerin daha iyi anlařılması ve iktisadi ŐngŐrūlerin daha isabetli yapılabilmesi adına laboratuvar çalıřmalarının daha uygun olduđunu gŐsteren pek çok çalıřma bulunmaktadır (Yavuzaslan, 2019: 428). Konuyla ilgili çalıřmaların odađında çalıřan kadınların bulunması nedeniyle pek çok akademik arařtırmada yapılanın aksine, Őrneklemin Őđrenci olmasına da gerek yoktur. Bununla birlikte hem Őđrenci olup hem de çalıřan kadınlar da dikkate alınabilir. BŐyle bir çalıřmada deneklerin yař aralıđı da Őnem tařımaktadır. Menstrūel dŐngūsū sūren tūm kadınlar denek olarak deđerlendirilebilir. Genel olarak konuya iliřkin bir deney tasarımı Tablo 1'deki gibi olacaktır.

Tablo 1. Deney Tasarımı ve Deney Sūreci

Ařama	Faaliyetler
Hazırlık	Deneyin katılımcıya açıklanması
Deneyin yūrutūlmesi	İktisadi karar ve davranıřlara iliřkin (tūketici tercihleri, rasyonellik, risk alma, rekabetçilik vb.) soruların yŐneltilmesi
Deney sonuçlarının değerlendirilmesi	Betimsel istatistiklerin hesaplanması ve yorumlanması Gerekli hipotez testlerinin uygulanması Test sonuçlarının raporlanması ve yorumlanması

Kaynak: Borawska ve Alsakaa'dan (2017: 258) alınarak uyarlanmıştır.

Ayrıca Vincent vd. (2023), aynı katılımcılardan belirli bir dŐnem boyunca dūzenli olarak geri bildirim alınmasına olanak tanıyan boylamsal arařtırmaların, menstrūel dŐngūye iliřkin analizlerde daha yūksek istatistiksel bařarı getireceđini ileri sūrmūřlerdir. Dolayısıyla deneklerin belirli bir sūre boyunca devamlı olarak katılım sađlaması gerekliliđi olduđundan parasal teřvik yŐntemiyle veya gŐnūllūluk esasına gŐre yūrutūlen deneylere kıyasla hastane ortamında yūrutūlen deneylerin daha gūvenilir olacađı dūřunūlebilir.

Őzellikle iktisat biliminde deneysel araştırmalarda ele alınan konular oyunlar aracılığıyla analiz edilmektedir (Yavuzaslan, 2018: 224). Deneysel iktisat uygulamaları bağlamında, katılımcılara oyun olarak da tanımlanabilecek sorular yŐneltilmektedir (Declerck vd., 2013; Durante vd., 2014; Gneezy vd., 2009). Deneylerden elde edilen verilere ilişkin betimsel istatistikler hesaplanarak yorumlanmaktadır. Veriler, iktisadi karar ve davranışlarda, farklı fazlarda bulunan kadınlar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığının araştırılması için normal dağılım durumunda Tek YŐnlū Varyans Analizine (ANOVA) normal

dağılım söz konusu değilse Kruskal-Wallis testine tabi tutulabilmektedir. Ayrıca küçük örneklem için uygun olan ve biyoistatistik alanında da sıklıkla kullanılan Fisher'in kesin olasılık testi de kullanılabilir. Aynı kadınların menstrüel döngünün farklı fazlarında iken iktisadi karar ve davranışlarında anlamlı bir farklılık olup olmadığı ise normal dağılım durumunda Bağımlı Örneklem T Testi ile, normal dağılım söz konusu değilse Wilcoxon Testi ile ortaya konabilmektedir. Testler SPSS gibi paket programlar yardımıyla gerçekleştirilebilmektedir. Elde edilen sonuçlar, menstrüel döngünün iktisadi karar ve davranışlar üzerindeki etkisinin somut olarak belirlenmesine katkı sağlamaktadır.

4. Veri Seti ve Yöntem

Bibliyometrik analiz, belirli bir konuda ve dönemde yürütülmüş akademik çalışmaların ve bu çalışmalar arasındaki ilişkilerin niceliksel analizi olarak tanımlanabilir. Bu analizler, birden fazla anahtar kelime ile yapılabilmekte; alandaki çalışma sayısı, alana katkı yapan ülkeler ve araştırmacılar, alandaki atıflar gibi farklı bulgular sunmaktadır. Çalışmada RStudio "bibliometrix" paketi kullanılmış ve WoS veri tabanından yararlanılmıştır. WoS veri tabanı, akademisyenler arasında en yaygın kullanılan veri tabanlarından biri olup geniş kapsamlı dergi koleksiyonu nedeniyle tercih edilmiştir. Diğer veri tabanlarına kıyasla, araştırmanın teması ve konusu açısından en zengin ve uygun sonuçlar WoS veri tabanından elde edilmiştir.

Araştırma kapsamına menstrüel döngünün iktisadi karar verme ve davranışlara etkileri üzerine makaleler dahil edilmiş, ancak derleme, kitap bölümü ve bildiri çalışmaları bu incelemeye dahil edilmemiştir. Menstrüel döngü literatürüne ilişkin olarak, 2006 yılı öncesine ait herhangi bir makaleye rastlanmamıştır. WoS veri tabanında, toplam 28 yayına ulaşılmıştır. Veriler, "BibTex" formatında indirilmiş ve analiz edilmiştir.

Bibliyometrik analizlerde kullanılan anahtar kelimeler; "menstrüel döngü" (menstrual cycle) ve "iktisat" (economics) olarak belirlenmiş, WoS veri tabanında konu içeriği olarak taranmıştır. Bu metodoloji ile menstrüel döngünün iktisadi karar verme konusundaki literatürün bibliyometrik özellikleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Arama "VE" (AND) ve "VEYA" (OR) operatörleri kullanılarak ilgili terimler birleştirilmiş ve tarama yapılmıştır.

Tablo 2, menstrüel döngünün iktisadi karar ve davranışlara etkileriyle ilgili 2006-2024 yılları arası toplam 28 makale 25 farklı yayın kaynağı üzerinden yayınlanmış ve toplamda 106 yazar tarafından kaleme alınan çalışmaları özetlemektedir. Makale başına ortalama atıf sayısı %43,68'dir. Menstrüel döngünün iktisadi karar ve davranışlara etkileri temasının çalışmalar üzerinde yıllık büyüme oranı %3,78'dir.

Tablo 2. Veri Tabanındaki Makalelerin Teknik ve Genel Özellikleri

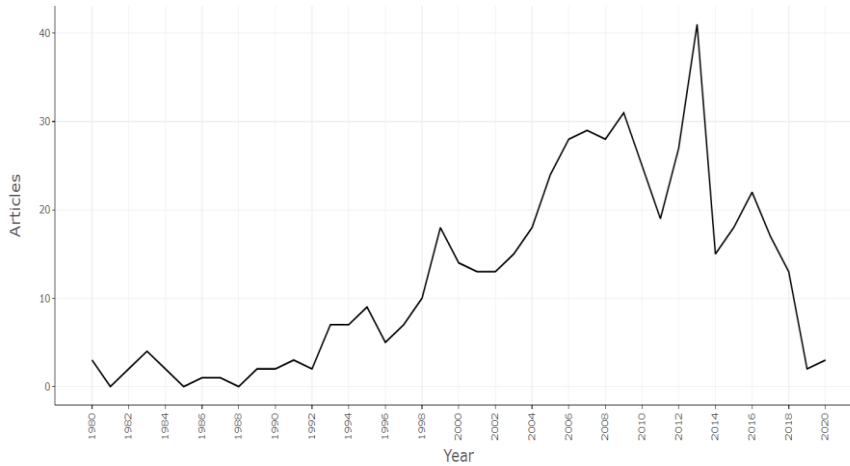
Açıklama	Sonuçlar
Zaman aralığı	2006:2024
Kaynaklar (Dergiler, Kitaplar, vb.)	25
Tek yazarlı belgeler	6
Anahtar Kelimeler	168
Uluslararası ortak yazarlıklar %	17,86
Belgeler	28
Belgenin Ortalama Yaşı	8,79
Belge Başına Ortak Yazar Sayısı	4,14
Belge Başına Ortalama Atıf Sayısı	43,68
Tek Yazarlı Belgelerin Yazarları	4
Referanslar	1307
Yazarlar	106
Yazarın Anahtar Kelimeleri	126
Makale	28
Yıllık Büyüme Oranı %	-3,78

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

5. Bulgular

Bu bağlamda aşağıda sırasıyla menstrüel döngü, menstrüel döngü ve iktisat ile menstrüel döngü ve davranışsal ekonomi eksenli literatüre ilişkin sayısal değerlendirmeler sunulmaktadır. Aşağıdaki Şekil 2, menstrüel döngüyle ilgili yıllık bilimsel çalışma sayılarını göstermektedir.

Şekil 2. Menstrüel Döngüyle İlgili Yıllık Bilimsel Üretim

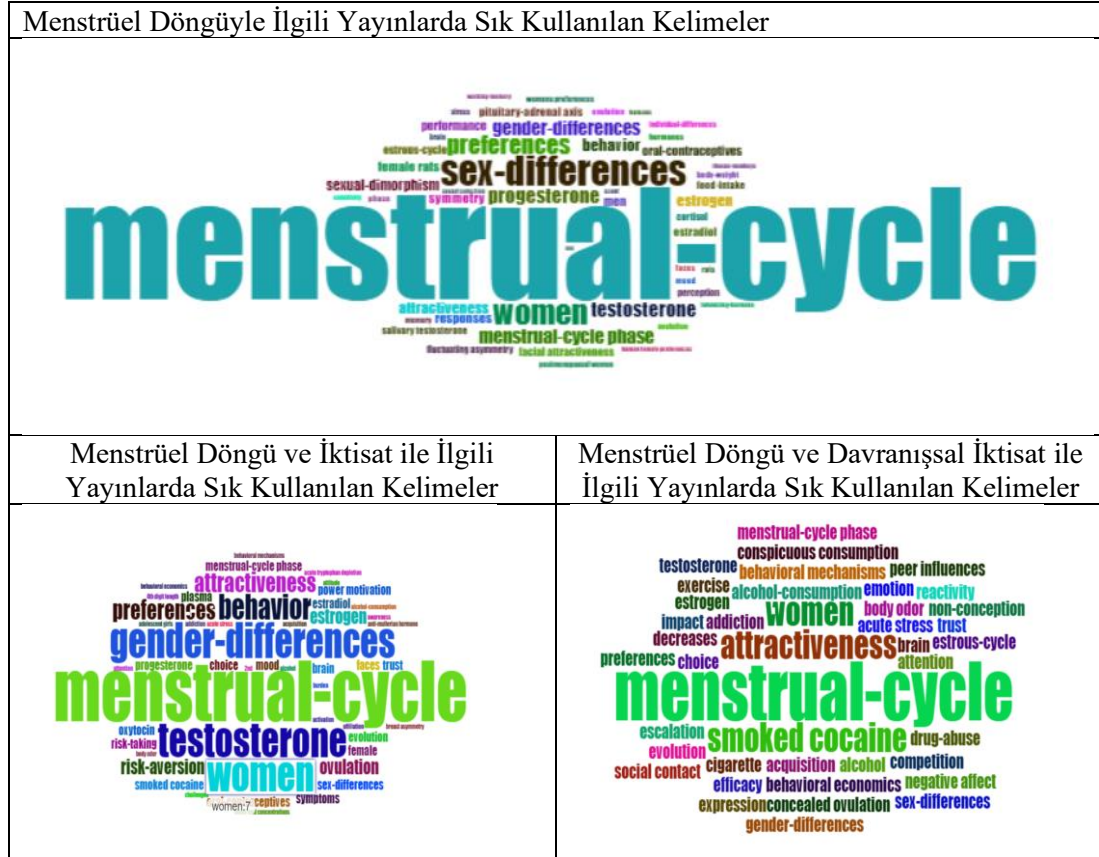
Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 2 dikkate alındığında, menstrüel döngüyle ilgili yayınların 1990'lı yılların başından itibaren artış eğilimine girdiği; 2013 yılından sonra düşüş trendinde olduğu ifade edilebilir. Bu düşüş trendi menstrüel döngünün literatürde genel kabul gören

argümanlarının oluştuğunu göstermektedir. Bu nedenle yayın sayısındaki trend negatife dönmüştür; bu durum yeni argüman üretmenin zorlaşmasından dolayı dergilerin yayınları reddetmesi nedeniyle ortaya çıkmış olabilir.

Şekil 3, menstrüel döngü, iktisat ve davranışsal iktisat ile ilgili yayınlarda biyolojik ve sosyal konuları yansıtan kelimeleri ve bunların sıklıklarını içermektedir.

Şekil 3. Kelime Bulutları

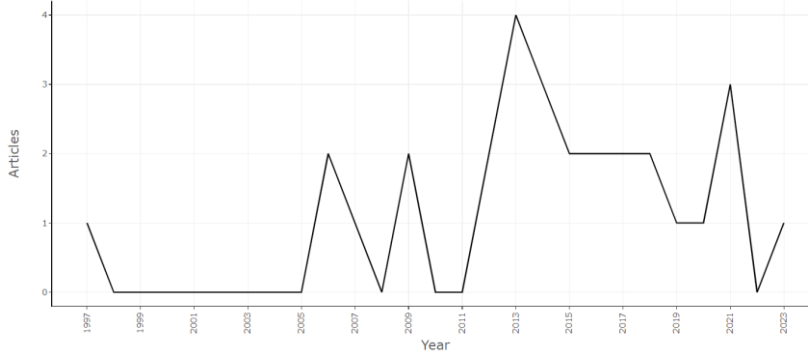
Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 3'te, "cinsiyet farklılıkları" (gender differences), "kadın" (women), "progesteron" (progesterone), "testosteron" (testosterone) ve "tercihler" (preferences) gibi kelimelerin menstrüel döngüyle ilgili yayınlarda sıkça kullanıldığı görülmektedir. Menstrüel döngü ve iktisatla ilgili çalışmalarda ise "gender differences", "testosterone", "women", "preferences", "davranış" (behavior) ve "riskten kaçınma" (risk aversion) kelimeleri, ekonomik davranışlar üzerindeki etkileri inceleyen yayınlarda çokça görülmektedir. Davranışsal iktisat alanında ise "kokain" (cocaine), "çekicilik" (attractiveness), "women", "rekabet" (competition), "gösteriş tüketimi" (conspicuous consumption) ve "preferences" kelimeleri menstrüel döngünün ekonomik ve sosyal davranışları etkileyen psikolojik faktörlerle ilişkisini ortaya koymaktadır.

Genel olarak bakıldığında yayınlarda bulunan çalışmalarda menstrüel döngünün biyolojik ve sosyal boyutları incelenirken, iktisat ve davranışsal iktisat çalışmalarında, bireylerin ekonomik ve sosyal davranışları üzerindeki etkilerine odaklanmıştır. Ortak kelimeler olan “gender differences”, “women” ve “preferences” bu alanların kesişim noktalarını belirtirken, her alandaki belirli kelimeler, çalışmaların odaklarının farklılığını yansıtır. Ayrıca “menstrüel döngü” (menstrual cycle) kavramı beklendiği üzere tüm kelime butlarının odağında yer almaktadır.

Davranışsal iktisat ve deneysel iktisat genellikle bir arada değerlendirilmektedir. Bunun nedeni, her iki alanın iktisat biliminde varsayılan rasyonel insan varsayımına dayalı analizlerine alternatif oluşturmasıdır. Bu bağlamda menstrüel döngü ve davranışsal iktisat ile ilgili yayınlara ilişkin yıllık üretim Şekil 4’te gösterilmiştir.

Şekil 4. Menstrüel Döngü ve İktisat ile İlgili Yıllık Bilimsel Üretim

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Menstrüel döngü ile ilgili görece daha fazla çalışma bulunmaktadır. Çünkü bu konu, sosyal bilimciler kadar tıp bilimleri, kadın çalışmaları gibi alanlarda çalışan araştırmacıların da ilgisini çekmektedir. Fakat menstrüel döngü ve iktisat kelimeleri bir arada değerlendirildiğinde daha az sayıda çalışma olduğu görülmektedir. Şekil 4’ten görüleceği gibi menstrüel döngü ve iktisat alanında yapılan yayınların sayısı 2013 yılında zirve noktasına ulaşmıştır. Yapılan yayınların coğrafi dağılımı da dikkate alındığında 2010 yılından itibaren gelişmiş ülkelerin akademisyenleri bu konuya yönelik ilgilerini artırmıştır. Diğer yandan, 2022’den itibaren yayın sayısında meydana gelen azalma konunun “gizeminin” çözüldüğünü göstermektedir. Bir başka değişle menstrüel döngünün iktisadi bağlamı temelde literatüre içkin hale gelmiştir.

Menstrüel döngü ve iktisat ile ilgili yapılan yayınların coğrafi dağılımı Tablo 3’te verilmektedir.

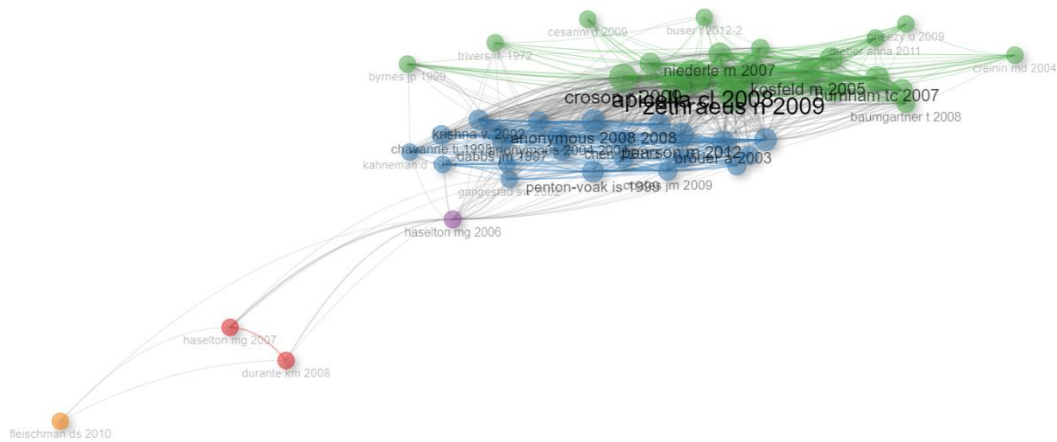
Tablo 3. Menstrüel Döngü ve İktisat ile İlgili Yapılan Yayınların Coğrafi Dağılımı

Ülke	Yayın Sayısı
ABD	29
Almanya	19
Belçika	12
Hollanda	10
Avustralya	7
İsviçre	5
Etiyopya	4
Güney Kore	4
Birleşik Krallık	4
Brezilya	3
Japonya	3
Kanada	2
Hindistan	2
Endonezya	2
İtalya	2
İrlanda	1
Norveç	1

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Yayınlara coğrafi dağılımını veren Tablo 3 incelendiğinde, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya ve Belçika'nın ilk üç sırada yer aldıkları görülmektedir. Ayrıca az gelişmiş ülkeler içerisinde Etiyopya, Hindistan ve Endonezya gibi ülkelerin yayın sayısı bakımından ilk onun içerisinde yer alması dikkat çekicidir.

Şekil 5'te, menstrüel döngü ve iktisadi alandaki atıfları birbirleriyle ilişkilendiren atıf haritası yer almaktadır.

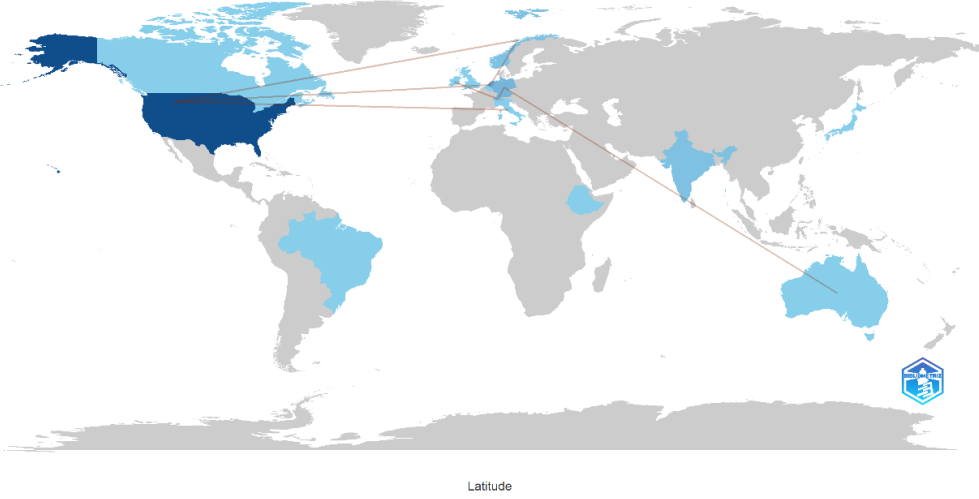
Şekil 5. Menstrüel Döngü ve İktisadi Alandaki Atıf Haritası

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 5’te verilen atıf haritasında dört farklı küme ortaya çıkmaktadır. Yeşil bölge biyolojik temelli iktisadi çalışmaları, kırmızı bölge cinsiyet farklılıklarının iktisadi kararlara etkisini, mavi bölge ise menstrüel döngünün geleneksel davranışsal iktisat literatüründeki çalışmaları gösterir. Görece daha az çalışmanın yer aldığı turuncu bölge ise evrimsel psikoloji literatürüne odaklanmıştır. Biyolojik temelli iktisadi çalışmalar ve davranışsal iktisat temelli çalışmalar arasında keskin bir ayrım ortaya çıkmaktadır. Bu ayrım, çalışmaların birbirine verdiği atıflara bakıldığında önemini kaybetmektedir. Menstrüel döngü bir yönü ile biyolojik bir yönü ile de toplumsal bir olgudur.

Ülkeler arasındaki işbirliği aşağıdaki Şekil 6’da sunulmaktadır.

Şekil 6. Ülkeler Bazında İş Birliği Haritası

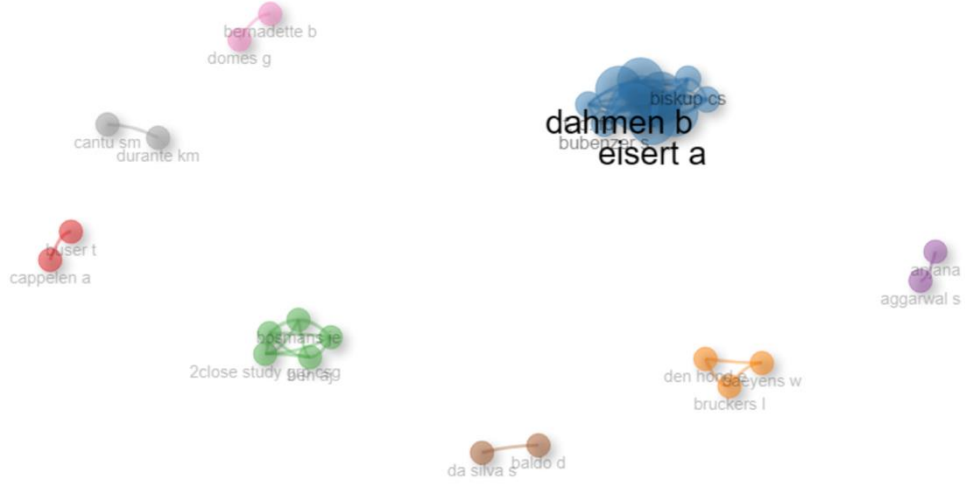

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 6’da yer alan ülkeler arasındaki iş birliği haritasına göre ABD bu alandaki en fazla iş birliği yapan ülke olarak öne çıkmaktadır ve diğer ülkelerle olan etkileşimi görülmektedir. ABD, özellikle İskandinav ve Avrupa’daki önde gelen ülkelerle sıkı iş birliği ağları kurmuştur. Avrupa’da, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya gibi ülkelerle olan bağlantılar bu bölgenin ABD için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bir yandan ABD’nin yapmış olduğu diğer iş birliklerine bakıldığında Asya’da Hindistan, Japonya ve Avustralya’ya uzandığı görülmektedir. Almanya ile Avustralya iş birliği ağı, ABD ve Avrupa gibi güçlü olmasa da orta düzeyde iş birliği ağı meydana gelmiştir.

İşbirliğine bir de yazarlar açısından bakıldığında Şekil 7’deki görünüm ortaya çıkmaktadır.

Şekil 7. Yazarlar Arasındaki İşbirliği Ağı

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 7, menstrüel döngünün iktisadi karar verme konusundaki belirgin bir şekilde fark edilen alt grupları işaret etmektedir: Mavi küme. Bu küme literatürde en yoğun iş birliğinin gerçekleştiği merkezi bir konuma sahiptir. Bu araştırmacılar, konunun en aktif katılımcıları olarak, sıkı bir iş birliği içerisinde, ortak çalışmalar ve yayınlar aracılığıyla birbirleriyle bağlantılıdır. Diğer taraftan, mor, kırmızı, yeşil gibi renklerle temsil edilen küçük gruplar da farklı yaklaşımlar veya belirli alt konular üzerinde çalışan araştırmacıları temsil eder. Bu gruplar, daha az yoğun iş birliği içerisinde olsalar da kendi uzmanlık alanlarında önemli katkılar sağlarlar. Mavi kümelenmede yer alan yazarlar Helmbold vd. (2013) çalışmasıyla başlayarak, beyindeki nörotransmite serotonin (5-HT) sentezinin azalması, bozulmuş hafıza süreciyle ilişkilendirilmiştir. Kadın cinsiyet hormonlarının serotoninle etkileşim olasılığına dikkat çekmiş ve menstrüel döngü evrelerini karşılaştırılmıştır. Kadınların hafıza süreçlerinin hormon düzeylerine ve serotonin seviyelerine göre nasıl değişebileceği üzerinde çalışmışlardır. Kırmızı kümelenmede yazarların ana teması Buser'den (2012) başlayarak, menstrüel döngünün ve hormonal kontroseptiflerin (doğum kontrol hapları) rekabet gücüne etkisi üzerine çalışmışlardır. Pembe kümelenmede yer alan yazarların ana teması Nobile vd. (2021) ile başlamaktadır. Bu çalışmada, doğal menstrüel döngüde olan kadınlar ve oral kontraseptifler (doğum kontrol hapları) kullanan kadınlar karşılaştırılmış, bu iki grup arasındaki sosyal davranış ve empati seviyelerini ölçmek amaçlanmıştır. Gri kümelenmede Durante vd. (2014), menstrüel döngüde kadınların giyim ve yiyecek tercihlerinin etkilenip etkilenmediğini incelemiştir. Ayrıca menstrüasyon fazına yakın kadınlarla diğer kadınların sosyal statülerini iyileştirme durumu analiz edilmiştir. Kahverengi kümelenmede ise ana

tema Da Silva vd. (2011) üzerinden şekillenmiştir ve menstrüel döngünün farklı fazlarındaki kadınların Allais Paradoksu bağı olarak iktisadi karar alma davranışları incelenmiştir.

6. Sonuç Yerine

Bu çalışmada deneysel iktisat yöntemleriyle menstrüel döngüden kaynaklı iktisadi karar etkileri tartışılmıştır. Deney tasarlamak oldukça zorlu bir uğraş gerektirir. Deneylerin “işleyen” birer oyuna dönüşmesi için çok sayıda tekrar ve bu tekrarlar üzerinden farklı varyasyonlar geliştirmek zorlu süreçlerdir. Tüm süreçler sonunda güvenilirliği ve geçerliliği kanıtlanmış deneyler uygulanabilir hale gelir.

Deneylerin uygulanmasında ortaya çıkan zorlukların ötesinde deneyler oldukça maliyetlidir. Katılımcılara maddi ya da maddi olmayan teşvikler vermeden deneylerden gerçekçi sonuçların elde edilmesi oldukça zordur. Tüm bu zorlukların aşılabilmesi için bu tip deneysel çalışmaların projelendirilmesi gerekir. Ancak bu tip proje önerilerinin kabul alabilmesi için projede yer alan araştırmacıların deneyim sahibi olması önem arz etmektedir. Bu nedenle deneysel iktisat uygulamaları, ancak bu alanda yurtdışı doktorasını yapmış ve yüksek araştırma bütçelerine sahip elit üniversitelerde istihdam edilen araştırmacıların elde edebileceği bir ayrıcalık olarak çerçeveselendirilmiştir.

Tıp dergilerinde bu tip sorunlar görece olarak çok daha az sorun teşkil eder. Menstrüel döngünün farklı fazlarındaki kadınların hormonal ölçümleri yapıp deneysel çalışmalarla kararlarını ölçtüktan sonra bulgular artık coğrafi kodlardan bağımsız olarak hakemlerin değerlendirmesine dahil olacak kıymetli bilimsel çıktılara dönüşebilir. New York ile İzmir arasında biyolojik temelli bir bakış açısından belki de ihmal edilebilir bir fark söz konusudur. Bibliyometrik analizde elde edilen bulgulara göre menstrüel döngüyü ele alan iktisadi çalışmalarda coğrafi kodların görece önemsiz olduğu görülmektedir. Çalışmalarda “ABD’li kadınlar” vs. gibi ifadeler genellikle yer almamaktadır. Bu bağlamda menstrüel döngü gibi biyolojik temelli toplumsal cinsiyet çalışmalarında coğrafi kodlar ve buna benzer sosyo-kültürel farklılıklar ihmal edilebilir. Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitsizliği ağırlıklı oranda sosyo-kültürel bir temelde ele alınmıştır. Gelecek çalışmalarda biyolojik temelli toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin deneysel iktisat yöntemleriyle ele alınması iktisadi eşitsizliklerin azaltılması için önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynaklar

Azmat, G., & Petrongolo, B. (2014). Gender and the labor market: What have we learned from field and lab experiments? *Labor Economics*, 30, 32-40.
<https://doi.org/10.1016/j.labeco.2014.06.005>

- Basılğan, M. (2013). İktisat ve deneysel yöntem: Deneyler, tartışmalar ve gelecek. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 48, 61-89.
- Benhabib, J., & Bisin, A. (2005). Modeling internal commitment mechanisms and self-control: A neuroeconomics approach to consumption–saving decisions. *Games and Economic Behavior*, 52(2), 460-492. <https://doi.org/10.1016/j.geb.2004.10.004>
- Borawska, A., & Alsakaa A. (2017). Prediction of decision outcome via observation of brain activity signals during decision-making process. In: Nermend, K., & Łatuszyńska, M. (eds) *Neuroeconomic and Behavioral Aspects of Decision Making*. Springer Proceedings in Business and Economics. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62938-4_17
- Bourgeois-Gironde, S. (2010). Is neuroeconomics doomed by the reverse inference fallacy? *Mind & Society*, 9(2), 229-249. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1007/s11299-010-0076-z>
- Bourgeois-Gironde, S., & Guille, M. (2012). Keynes's animal spirits vindicated: An analysis of recent empirical and neural data on money illusion. *Journal of Post Keynesian Economics*, 34(2), 331-352. <http://www.jstor.org/stable/23119508>
- Buser, T. (2012). The Impact of the Menstrual Cycle and Hormonal Contraceptives on Competitiveness. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 83(1), 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2011.06.006>
- Camerer, C.F. (2008). The potential of neuroeconomics. *Economics and Philosophy*, 24(3), 369-379. <https://doi.org/10.1017/S0266267108002022>
- Camerer, C.F., & Hogarth, R.M. (1999). Incentives in experiments: a review and capital-labor-production framework. *Journal of Risk and Uncertainty*, 19 (1), 7-42. <https://doi.org/10.1023/A:1007850605129>
- Chamberlin, E.H. (1948). An experimental imperfect market. *Journal of Political Economy*, 56(2), 95-108. <https://doi.org/10.1086/256654>
- Chen, Y., Katusčák, P., & Ozdenoren, E. (2013). Why can't a woman bid more like a man? *Games and Economic Behavior*, 77(1), 181-213. <https://doi.org/10.1016/j.geb.2012.10.002>
- Clavien, C., & Klein, R.A. (2010). Eager for fairness or for revenge? Psychological altruism in economics. *Economics and Philosophy*, 26(3), 267-290. <https://doi.org/10.1017/S0266267110000374>
- Da Silva, S., Baldo, D., & Matsushita, R. (2011). Biological correlates of the Allais paradox. *Applied Economics*, 45(5), 555–568. <https://doi.org/10.1080/00036846.2011.607133>
- Declerck, C.H., & Boone, C. (2018). The neuroeconomics of cooperation. *Nature Human Behaviour*, 2, 438-440. <https://doi.org/10.1038/s41562-018-0387-3>
- Declerck, C.H., Boone, C., & Emonds, G. (2013). When do people cooperate? The neuroeconomics of prosocial decision making. *Brain and Cognition*, 81(1), 95-117. <https://doi.org/10.1016/j.bandc.2012.09.009>
- Durante, K.M., Giriskevicius, V., Cantú, S.M., & Simpson, J.A. (2014). Money, status, and the ovulatory cycle. *Journal of Marketing Research*, 51(1), 27-39. <https://doi.org/10.1509/jmr.11.0327>
- Fişar M., Cingl L., Reggiani, T., Klocová, E.K., Kundt, R., Krátký, J., Kostolanská, K., Bencúrová, P., Pešková, M.K., & Marečková, K. (2023). Ovulatory shift, hormonal

- changes, and no effects on incentivized decision-making. *Journal of Economic Psychology*, 98, 102656. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2023.102656>
- Galindo-Caballero, O.J., Alzate-Pamplona, F.A., Gangestad, S.W., & Cruz, J.E. (2023). A review and p-curve analysis of research on the menstrual cycle correlates of consumer preferences and economic decisions. *Hormones and Behavior*, 150, 105317. <https://doi.org/10.1016/j.yhbeh.2023.105317>
- Gangestad, S.W., Simpson, J.A., Cousins, A.J., Garver-Apgar, C.E., & Christensen, P.N. (2004). Women's preferences for male behavioral displays change across the menstrual cycle. *Psychological Science*, 15 (3), 203-207. <https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2004.01503010.x>
- Gneezy, U., & Rustichini, A. (2004). Gender and competition at a young age. *American Economic Review*, 94(2), 377-381. <https://doi.org/10.1257/0002828041301821>
- Gneezy, U., Leonard, K.L., & List, J.A. (2009). Gender differences in competition: Evidence from a matrilineal and a patriarchal society *Econometrica*, 77 (5), 1637-1664. <https://doi.org/10.3982/ECTA6690>
- Helmbold, K., Bubbenzer, S., Dahmen, B., Eisert, A., Gaber, T.J., Habel, U., Konrad, K., Herpertz-Dahlman, B., & Zepf, F.D. (2013). Influence of acute tryptophan depletion on verbal declarative episodic memory in young adult females. *Amino Acids*, 45, 1207–1219. <https://doi.org/10.1007/s00726-013-1582-1>
- Hoffman, E., McCabe, K.A., & Smith, V.L. (1996). On expectations and the monetary stakes in ultimatum games. *International Journal of Game Theory*, 25(3), 289-301. <https://doi.org/10.1007/BF02425259>
- Jianakoplos, N.A., & Bernasek, A. (1998). Are women more risk averse? *Economic Inquiry*, 36, 620-630. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1998.tb01740.x>
- Johansson-Stenman, O., Mahmud, M., & Martinsson, P. (2005). Does stake size matter in trust games? *Economics Letters*, 88(3), 365-369. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2005.03.007>
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263-292. <https://doi.org/10.2307/1914185>
- Kocher, M.G., Martinsson, P., & Visser, M. (2008). Does stake size matter for cooperation and punishment? *Economics Letters*, 99(3), 508-511. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2007.09.048>
- Lazzaro, S.C., Rutledge, R.B., Burghart, D.R., & Glimcher, P.W. (2016). The impact of menstrual cycle phase on economic choice and rationality. *PLoS ONE*, 11(1), e0144080. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0144080>
- MacKillop, J. (2016). The behavioral economics and neuroeconomics of alcohol use disorders. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, 40(4), 672-685. <https://doi.org/10.1111/acer.13004>
- Niederle, M., & Vesterlund, L. (2007). Do women shy away from competition? Do men compete too much? *The Quarterly Journal of Economics*, 122(3), 1067–1101. <https://doi.org/10.1162/qjec.122.3.1067>
- Nobile, B., Maimoun, L., Jaussent, I.D., Seneque, M., Dupuis-Maurin, K., Lefebvre, P., Courtet, P., Renard, E., & Guillaume, S. (2021). Effects of Hormonal Contraception Use on Cognitive Functions in Patients With Bulimia Nervosa. *Frontiers in Psychiatry*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.658182>

- Öneş, U. (2019). Davranışsal iktisat deneylerinde toplumsal cinsiyet temelli farklar. *Mülkiye Dergisi*, 43(2), 411-434.
- Pawlowski, B., Atwal, R., & Dunbar, R.I.M. (2008). Sex differences in everyday risk-taking behavior in humans. *Evolutionary Psychology*, 6(1). <https://doi.org/10.1177/147470490800600104>
- Pearson, M., & Schipper, B.C. (2013). Menstrual cycle and competitive bidding. *Games and Economic Behavior*, 78, 1-20. <https://doi.org/10.1016/j.geb.2012.10.008>
- Powell, M., & Ansic, D. (1997). Gender differences in risk behaviour in financial decision-making: An experimental analysis. *Journal of Economic Psychology*, 18(6), 605-628. [https://doi.org/10.1016/S0167-4870\(97\)00026-3](https://doi.org/10.1016/S0167-4870(97)00026-3)
- Samuelson, P.A. (1938). A note on the pure theory of consumer's behaviour. *Economica*, 5(17), 61-71. <https://doi.org/10.2307/2548836>
- Samuelson, P.A. (1948). Consumption theory in terms of revealed preference. *Economica*, 15(60), 243-253. <https://doi.org/10.2307/2549561>
- Schubert, R., Brown, M., Gysler, M., & Brachinger, H.W. (1999). Financial decision-making: Are women really more risk-averse? *The American Economic Review*, 89(2), 381-385. <http://www.jstor.org/stable/117140>
- Sığircı, Ö. (2023). Deneysel araştırma tasarımı ve pazarlama araştırmalarında deneysel araştırma tasarımı kullanan yayınların incelenmesi. *TroyAcademy*, 8(1), 101-135. <https://doi.org/10.31454/troyacademy.1235967>
- Smith, V.L. (1962). An experimental study of competitive market behavior. *The Journal of Political Economy*, 70(2), 111-137. <https://doi.org/10.1086/258609>
- Vincent, B.T., Sztwiertnia, M., Koomen, R., & Warren, J.G. (2023). Discounting for money, food, and sex, over the menstrual cycle. *Evolutionary Psychological Science*, 9: 71-81. <https://doi.org/10.1007/s40806-022-00334-z>
- Wozniak, D. (2012). Gender differences in a market with relative performance feedback: professional tennis players. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 83(1), 158-171. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2011.06.020>
- Wozniak, D., Harbaugh, W.T., & Mayr, U. (2014). The menstrual cycle and performance feedback alter gender differences in competitive choices. *Journal of Labor Economics*, 32(1), 161-198. <https://doi.org/10.1086/673324>
- Yavuzaslan, K. (2018). Deneysel iktisat ve kültürel farklılıkların deneysel iktisatla ifadesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33, 217-231. <https://doi.org/10.30794/pausbed.425851>
- Yavuzaslan, K. (2019). İktisat bilimi laboratuvara mı taşınıyor? Deneysel iktisat ve oyun teorisi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 11(21), 428-444. <https://doi.org/10.20990/kilisiibfakademik.531935>

1923 YILINDAKİ İKTİSAT KONGRESİNİN İSİM KARMAŞASI: İZMİR İKTİSAT KONGRESİ Mİ, TÜRKİYE İKTİSAT KONGRESİ Mİ?

Cihan GÜNEŞ¹

Özet

Türkiye'nin erken Cumhuriyet döneminin iktisat tarihi literatüründe en çok incelenen konulardan biri 1923'te yapılan iktisat kongresidir. Fakat bu kongre hem akademik literatürde hem de bürokraside farklı isimlerle adlandırılmaktadır. Bunlar; Türkiye İktisat Kongresi, İzmir İktisat Kongresi ve Birinci İzmir İktisat Kongresi'dir. Resmi tutanakları devlet arşivlerinde bulunmayan 1923 kongresinin gerçek ismi dönemin ulaşılabilen kaynakları incelenerek araştırılmıştır. Dönemin arşiv belgelerinde ve tüm yetkili kişilerin ifadelerinde kongrenin adının "Türkiye İktisat Kongresi" olduğu ortaya çıkmıştır. "İzmir İktisat Kongresi" ifadesi dönemin bazı gazetelerinde yer almış fakat resmi kayıtlara geçmemiştir. Bu yanlış ifade günümüzde de çeşitli şekillerde devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye İktisat Kongresi, İzmir İktisat Kongresi, Erken Cumhuriyet Dönemi.

1923 ECONOMIC CONGRESS NAME CONFUSION: IZMIR ECONOMIC CONGRESS OR ECONOMIC CONGRESS OF TURKEY

Abstract

One of the most studied subjects in the economic history literature of the early Republican period of Turkey is the economic congress held in 1923. However, this congress is referred to by different names both in academic literature and in bureaucracy. These names include the Turkish Economic Congress, the Izmir Economic Congress, and the First Izmir Economic Congress. The real name of the 1923 congress, whose official minutes are not available in the state archives, was investigated by examining the accessible sources of the period. In the archival documents of the period and in the statements of all authorized persons, it was revealed that the name of the congress was "Turkish Economic Congress." The expression "Izmir Economic Congress" appeared in some newspapers of the period but was not included in official records. This incorrect expression continues today in various forms.

Keywords: Turkish Economic Congress, Izmir Economic Congress, Turkey's early republican period

¹ Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, SBF, İktisat Bölümü, cgunes@ybu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5773-3721

1. Giriş

Lozan görüşmelerinin kesildiği 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir’de mesleki temsile dayalı bir iktisat kongresi organize edildi. Türkiye’nin iktisat tarihi üzerine çalışanlar genellikle bu kongreye özel bir önem atfetmektedir. Boratav, sembolik önem taşıyan bir kongre olduğu yorumunu yapmaktadır (Boratav, 2009:45). Kuruç, sınıfsal taleplerin dile getirilmesi açısından bu kongreyi önemli saymaktadır (Kuruç, 2018:253). Çavdar, bu kongrede alınan kararların Türkiye’nin ekonomi politikalarını etkilediğini belirtmektedir (Çavdar, 1982:257). Kazgan, Cumhuriyetin henüz ilan edilmeden toplanan bu kongrenin Yunan işgaline karşı bir tepki olduğunu ifade etmektedir (Kazgan, 2006:56). Toprak’a göre bu kongre yeni bir dönemin başlangıcıdır. Bu yeni dönem iktisadi bağımsızlıktır (Toprak, 2020:179). Akalın tarafından kongre Atatürk dönemi maliye politikalarının dönüm noktalarından biri olarak yorumlanmaktadır (Akalın, 2008:10). Kepenek ve Yentürk’e göre de kongre kararları Lozan’da elde edilen sonuçlarla birleştirildiğinde Cumhuriyet döneminin ekonomi politikalarına açıklık getirmektedir (Kepenek, Yentürk, 2001:35). Bu yazarları referans alan birçok çalışma da bu kongrenin önemini vurgulamaktadır. Bu kongrenin önemini tartışılması bu çalışmanın konusunun dışında olmakla birlikte ilgili kongrenin dikkate değer bir konu olduğu aşıkardır.

28 Mart 1923 tarihli Vatan gazetesinin haberine göre kongre evraklarının Ankara’ya gönderildiği anlaşılmaktadır. Ökçün, 1968 yılındaki kitabının sunuş yazısında kongre tutanaklarına arşivde ulaşamadığını belirtmiştir. Günümüzde de devlet arşivlerinin veritabanı incelendiğinde kongre tutanaklarının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu kongrede yapılan tartışmalara ve delegelerin görüşlerine birincil kaynak üzerinden ulaşamamaktadır. İktisat tarihçilerin büyük önem atfettikleri iktisat kongresinin tutanaklarının arşivde bulunmaması oldukça şaşırtıcıdır. Bu kongrenin içeriğiyle ilgili bildiğimiz bütün bilginin temel kaynağı ise kongre ertesinde yayınlanan "İktisat Esaslarımız" isimli kitaba dayanmaktadır (İktisat Esaslarımız, 1339). Bunun dışında literatürde referans verilen iki temel kaynak vardır. Bunlardan ilki, 1968 yılında Gündüz Ökçün tarafından yazılan “Türkiye İktisat Kongresi” başlıklı kitaptır (Ökçün, 1997). Bu kitapta kongreye ilgili gazete haberleri ve çeşitli belgeler yazar tarafından yorumlanmadan neşredilmiştir. Çeşitli gazete haberleri ve belgeleri neşretmesi sayesinde 1923 kongresi üzerine verilen referansların başucu kaynaklarından biri olma özelliğini taşımaktadır. Diğer kitap ise Afet İnan’ın yazdığı “İzmir İktisat Kongresi” başlıklı kitaptır (Afetinan, 1989). Bu kitap kongre ertesinde yayınlanan “İktisat Esaslarımız” başlıklı kongre kararlarını içeren kitabın Osmanlı Türkçesi’nden aynen transkripte edilmiş halidir. İnan, bunu önsöz yazısında belirtmiştir. Literatürdeki araştırmacılardan Ökçün’ü referans alanlar kongreyi “Türkiye İktisat Kongresi” adıyla anarken, İnan’ı referans alanlar ise “İzmir İktisat Kongresi” adıyla anmaktadır. Bu isim farklılığına ilk dikkat çeken kişi olan Tokgöz, bu isimlendirme farklılığından Afet İnan’ı sorumlu tutmaktadır (Tokgöz, 2000:349).

1923 kongresine özel yapılmış lisansüstü tezler incelendiğinde ise beş adet çalışmanın olduğu görülmektedir. Bunlardan üçü; “İzmir İktisat Kongresi” (Aytekin, 2009; Ünlü, 2012; Anıt, 2020), diğer ikisi ise “Birinci İzmir İktisat Kongresi” (Bağdadi, 2010; Türkyılmaz, 2013) adıyla başlıklandırılmıştır.² Böylece 1923’teki iktisat kongresinin literatürde üç farklı şekilde isimlendirildiği görülmektedir; Türkiye İktisat Kongresi, İzmir İktisat Kongresi ve Birinci İzmir İktisat Kongresi. Bir araştırmacı ise makalesinde “Birinci Türkiye (İzmir) İktisat Kongresi” diyerek her üç isimlendirmeyi de bir araya getirmektedir (Şahinkaya, 2020:42). Bu isim karmaşasının üzerine iki soru ortaya çıkmaktadır. İlki bu kongrenin gerçek adının hangisi olduğudur. İkinci soru ise niçin üç farklı isimle anıldığıdır. Bu araştırmada bu sorular doğrultusunda devlet arşivleri, meclis tutanakları, gazete arşivleri mukayeseli olarak incelenecektir.

2. 1923 Kongresinin Düzenlenmesi

1923 kongresi bilindiği üzere meslek esasına dayanan bir halk kongresi şeklinde 1135 delegenin katılımıyla düzenlenmiştir. Katılımcıları da çoğunlukla iktisatçılar ve uzmanlardan ziyade mesleki temsilcilerden oluşmuştur. Lozan görüşmeleri sırasında bu kongrenin düzenlenmesinin birçok nedeni vardır. Fakat kongrenin organizasyonunu üstlenen İktisat Vekili Mahmut Esat Bey (Bozkurt) kongre devam ederken gazeteye verdiği bir demeçte kongrenin asıl amacını açıklamaktadır; “*Harpten en yorgun çıkan iktisadiyatımız oldu. İktisadiyat amillerimiz oldu. Binaenaleyh bu iktisadiyat amillerini dinlemek istiyoruz. Bakalım ihtiyaçları nedir? Ne istiyorlar? Hükümetten ne bekliyorlar? Biz de bunları öğrendikten sonra kendilerine tavsiyelerde bulunacağız.*” (Vakit 25.02.1923:3).” Bu kongrenin önceden hazırlanmış bir gündeminin olmaması Trabzon vekili Ali Şükrü Bey tarafından mecliste eleştirilmiştir. Böyle bir yöntem iktisadi sorunlar üzerine ben bir şey düşünmedim, siz düşünün de bana verin demek olduğu Ali Şükrü Bey tarafından belirtilmiş ve eleştirilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 05.02.1339:174). Kongre her ne kadar ekonomide özel teşebbüsün sorunlarına çözüm bulma misyonuyla hareket etse de bir sivil toplum girişimi değildir. Ankara hükümetinin organizasyonu olduğu unutulmamalıdır. Anlaşıldığı kadarıyla kongrenin açık bir gündemi de yoktur. Keza meslek gruplarının aldıkları kararlar da hükümetten talepler görünümündedir.

İktisat Vekili Mahmut Esat Bey’e göre yeni dönemin ekonomi sistemi devlet güdümlü piyasa ekonomisidir. Türkleştirilmiş bu yeni sisteme “Yeni Türkiye İktisat Mektebi” adını verir (İktisat Esaslarımız, 1339:73). Kongrede Türkiye’nin nasıl bir ekonomi modelini tercih ettiğinin anlaşılmadığını savunanlar da vardır (Sarç, 1983:389). Hem iktisat vekilinin bu açıklamasına hem de meslek gruplarının kararlarına bakıldığında bu kongrenin bir ekonomi modeli oluşturmak yerine iş hayatına dair gecikmiş talepler

² 1923 kongresini inceleyen müstakil çalışmalar içinde “Türkiye İktisat Kongresi” adını kullanan hiçbir lisansüstü tez bulunmamaktadır.

listesinin oluşturulması şeklinde yorumlanabilir. Bununla birlikte bu kongrenin hukuki olarak bir yaptırım gücünün bulunmaması meslek gruplarının aldığı kararları da tavsiye niteliğine bürünmek zorunda bırakmıştır. Bu kongrenin dikkat çekici üç temel özelliği vardır; düzenlendiği zaman, düzenlendiği yer ve organizasyon şeklidir. Kongre başladığında savaş yeni bitmiş ve Lozan Antlaşması henüz imzalanmamıştı. Görüşmelerin iktisadi konularda uzlaşamaması gerekçesiyle kesildiği bir ortamda iktisat kongresinin düzenlenmesi bir anlamda iktisadi bağımsızlık mesajı verme niteliği de taşımaktadır. Kongrenin düzenlendiği yer olan İzmir ise savaşın hemen ardından Ankara hükümetinin kontrol altına aldığı en büyük kenttir. Tarih boyunca da ticaret merkezi olmuştur. Ayrıca İzmir'in Yunan işgalinin merkezi olması ve savaşı zaferle bitiren kent olmasıyla da temsili bir önemi vardır. Tüm bu gerekçelerle bir iktisat kongresinin yapılabileceği en uygun yer olduğu düşünülmüştür. Kongrenin diğer dikkat çekici özelliği ise katılımcıların mesleki temsil sistemine göre seçilmeleridir. Dört adet mesleki gruptan temsilciler kongreye katılmıştır; tüccar, sanayi, çiftçi ve işçi grupları. Mesleki gruplarda toplamda 282 adet karar alınmıştır. Bu kararların %45'i Tüccar grubunda, %34'ü Çiftçi grubunda, %12'si İşçi grubunda ve %9'u Sanayi grubundadır.³ Bu mesleki gruplarda bulunan delegelerin ve TBMM'de görevli siyasilerin hemen hemen hiçbirinin bu konuyla ilgili hatırat yazmaması ve bu konuyla ilgili beyanat vermemiş olması oldukça şaşırtıcıdır. Bu durumun istisnalarından biri Ahmet Hamdi Başar'ın Barış Dünyası isimli dergisinin 56. sayısındaki hatıra yazısıdır (Başar, 1966). Kendisi kongre katiplerinden biridir. Hatıra yazısında delegeler arasındaki bazı tartışmaları anlatır. Örneğin; Ödemiş sanayi delegesi Saraçoğlu Şükrü Bey ile yaşadığı fikir ayrılığını ve tartışmalarını ayrıntılı anlatmaktadır. Bu tarzda bilgiler İktisat Esaslarımız isimli kitapta yer almamaktadır. Kongre tutanaklarının kayıp olduğu günümüzde delegelerin tartışmalarını, fikirlerini görebilmek açısından bu tarz bilgiler çok önemlidir fakat başka bir örneği yoktur. Bunun yanı sıra Sovyet Rusya'nın Ankara elçisinin hatırat kitabında da bu kongreden bahsedilmiştir (Aralov, 2010:226-227). Anlattığına göre kendisi ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Ankara elçisi Abilov da bu kongreye davet edilmişlerdir. Bu hatıratın her ikisinin de Gazi Mustafa Kemal'den sonra konuşma yaptığı öğrenilmektedir. Bu konuşma metni İktisat Esaslarımız isimli kitapta yer almamaktadır. Fakat bu hatıratın konuşma içeriği hakkında bilgi alınabilmektedir.

3. İsim Karmaşası: İzmir İktisat Kongresi mi, Türkiye İktisat Kongresi mi

1923 kongresi üzerine araştırmacıların referans aldığı iki temel kitaptan ilki 1968'de Gündüz Ökçün tarafından yazılmıştı. Afet İnan'ın kitabı ise 14 yıl sonra 1982 yılında yayınlanmıştır. Türk Tarih Kurumu'nun kurucuları arasında yer alan ve başkanlığını da yapmış olan İnan'ın uzun yıllar 1923 kongresi üzerine müstakil bir çalışma

³ Bu hesaplama kongrede bulunan "İktisat Esaslarımız" isimli kitapta yer alan meslek gruplarının aldıkları kararlar dikkate alınarak yapılmıştır.

hazırlamayı düşünmemesi ve 80’li yılların başında bu işe girişmesi dikkat çekicidir. Bu kitap, 43. Türkiye Hükümeti’nin ilan ettiği 24 Ocak Kararları’nın yarattığı serbest piyasacı kalkınma politikasından sonra Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. 1923 kongresi devlet güdümlü piyasa ekonomisini kalkınma modeli olarak önerirken 24 Ocak Kararları’nın önerdiği serbest piyasa modelinin de anti tezini oluşturmaktadır. Dolayısıyla 24 Ocak Kararları, devletin 1923 kongresinden itibaren uyguladığı devlet güdümlü ekonomi politikasının (İktisat Vekili Mahmut Esat Bey’in ifadesiyle Yeni Türkiye İktisat Mektebi’nin) sona erdiğini ilan etmektedir. Yeni ekonomi politikasına geçilirken bunun kamuoyunda meşruiyetini sağlayabilmek için 1923 kongresine benzer şekilde yeni bir kongre düzenlenmesi uygun görülmüştür. Bu koşullarda Devlet Bakanı ve Başbakan yardımcısı Turgut Özal başkanlığında 2-7 Kasım 1981’de düzenlenen İkinci İktisat Kongresi organize edilmiştir. Bu kongrenin ikinci olarak adlandırılması 1923 kongresi gibi ekonomi politikasını kurucu ve şekillendirici bir kongre olduğunu vurgulamak içindir. Bu kongrenin tebliğ kitapları incelendiğinde birçok iş adamı, bürokrat, meslek odaları temsilcisi ve bilim adamının konuşma yaptığı anlaşılırken TTK eski başkanı Prof. Dr. Afet İnan’ın kongreye katılmadığı anlaşılmaktadır (2. Türkiye İktisat Kongresi, 1981).⁴ Bunun olası nedeni İnan’ın 1980’lerde dahi ülkenin kurucu ekonomi politikasını savunması olmalıdır. İnan’ın 1980’lerin başında sanayileşmede etatizmi (devletçiliği) savunduğu ve ülkeye kalkınma yöntemi olarak sunduğu kitabının önsöz yazısında görülmektedir (Afetinan, 1989:VII). Dolayısıyla Afet İnan’ın kitabını bu dönemde yayınlamasının ekonomi politikasında bir öze dönüşü (yani devlet güdümlü piyasa ekonomisini) hatırlatma olduğu söylenebilir.

Literatürde Ökçün’ü referans alan çalışmalar kongrenin adını “Türkiye İktisat Kongresi” ismiyle anarken, İnan’ı referans alanlar “İzmir İktisat Kongresi” ismini kullanmaktadır. Örneğin 2008 yılında çok yazarlı olarak yayınlanan “Türkiye’nin Ekonomi-Politiği 1923-2007” başlıklı kitapta bazı yazarlar “İzmir İktisat Kongresi” ifadesini kullanırken bazı yazarlar “Türkiye İktisat Kongresi” ifadesini kullanmaktadır. Bu konudaki isim karmaşıklığının giderilmesi gereklidir. Kongre ismindeki “İzmir” ifadesi kongrenin bölgesel bir nitelik taşıdığı izlenimi yaratırken, “Türkiye” başlığıyla ifade edilmesi bölgesel olmayan ve daha kapsayıcı kararlar bütünü olduğu izlenimi yaratmaktadır. Bunların hepsinden daha önemlisi ilgili kongrenin kendisini hangi isimle ifade ettiğidir. Bu konuda kongre tutanaklarının kayıp olduğu koşullar altında eldeki tek kaynak İktisat Esaslarımız isimli kitaptır. Kongre kararlarını içeren bu kitap 1923’te Kazım Karabekir tarafından bastırılır. Kongrede kâtip olan Ahmet Hamdi Bey (Başar) hatıralarında “*Misak-ı iktisadi kahramanı Kazım Karabekir Paşa, yarattığı bu eserin kılına hiç kimseyi dokundurtmadı. Kendisi bu maddeleri bana dikte ettirdi; adeta ordu kumandanının*

⁴ İnan’ın kongreye katılmaması davet edilmediği veya kendisinin katılmak istemediği anlamında yorumlanabilir.

emir subayına talimat dikte ettirdiği gibi. Vakıa, itiraza kalktım; böyle misak olmaz dedim ama paşaya dinletemedim. (...) Hazırladığı misak-ı iktisadi onun saf emellerini yansıtan bir vesika olarak tarihe geçecektir” şeklinde yazmaktadır (Başar, 2007:152). Keza, kongrede kabul edilen 12 maddeden oluşan Misak-ı İktisadi esasları incelendiğinde, Kazım Karabekir’in açılış konuşmasındaki düşüncelere paralel görüşlerde maddeler bulunduğu görülmektedir. Afet İnan, Cenevre Üniversitesi’nde ekonomi tarihi üzerine çalıştığı 1937 yılında Atatürk tarafından kendisine bu kitabın verildiğini söylemektedir. Bu kitabın Mahmut Esat Bey tarafından 27.08.1339 tarihiyle “*Gazi Paşa’ya Hörmetle*” diye imzalanarak Atatürk’e verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Afet İnan kitabına Atatürk’ün kendi açılış konuşması üzerinde kurşun kalemle bazı cümlelerin altına çizdiği kısımların da görüntüsünü eklemiştir. Fakat kitabın orijinal Osmanlıca tam metni İnan’ın kitabında bulunmamaktadır. İktisat Esaslarımız isimli bu kitabın tam metnine TBMM kütüphanesinde ulaşılabilir. Böylece İnan’ın yayınladığı metni orijinaliyle karşılaştırma imkânı bulunmaktadır.

İnan, sunuş yazısının ilk cümlesinde “*Birinci İzmir İktisat Kongresi’ne ait bu kitabı [İktisat Esaslarımız] yeni harflerle aynen yayınlıyorum*” diyerek kongre adının elde bulunan tek kaynaktan “İzmir İktisat Kongresi” olduğu izlenimini veriyor. Fakat İnan’ın kitabındaki Osmanlıca aslından çeviri yapılan kısmın ilk paragrafında kongre adı “Türkiye İktisat Kongresi” ismiyle anılıyor (Afetinan, 1989:19). TBMM kütüphanesindeki “İktisat Esaslarımız” isimli orijinal nüshada da “Türkiye İktisat Kongresi” ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla Afet İnan’ın kitabının içeriği ile kitap başlığının uyumsuz olduğu ortaya çıkmaktadır. Atatürk de açılış konuşmasında ilgili kongreyi “Türkiye İktisat Kongresi” olarak tanımlamaktadır; “*Türkiye İktisat Kongresi tarihte ilk defa ihraz’ı mevki-i bülend edecek bir kongredir.*” (Afetinan, 1989:65; İktisat Esaslarımız, 1339:62). Bununla birlikte 4 Mart Pazar günü saat sabah 11:30’da Kongre Reisi Kazım Karabekir konuşmasının ilk cümlesinde şöyle demektedir; “*Muhterem Arkadaşlar. İlk Türkiye İktisat Kongresi tam muvaffakiyetle işini bitirmiştir.*” (Afetinan, 1989:86; İktisat Esaslarımız, 1339:86). Dolayısıyla kongrenin resmi tutanaklarının bulunmadığı günümüzde hem İktisat Vekili Mahmut Esat Bey’in imzasının bulunduğu hem de Atatürk’ün üzerinde notlar aldığı “İktisat Esaslarımız” isimli kitabın hiçbir yerinde “İzmir İktisat Kongresi” ifadesi yer almamaktadır.

Devlet arşivleri tarandığında ise kongreyle ilgili çok az belge bulunduğu görülmektedir. 4 Şubat tarihinde Trabzon Vekili Ali Şükrü Bey tarafından verilen soru önergesinde İzmir’de büyük bir kongre düzenleneceğini gazetelerde okuduklarını ve bu kongrenin iktisat vekaletince mi yoksa hükümetin mi kararı olduğunu soruluyor (BCA, 5-29-17, 04.02.1923). Bu soru önergesine cevap bizzat İktisat Vekili Mahmut Esat Bey tarafından verilmiştir: “*Türkiye İktisat Kongresi surf İktisat Vekâleti’nin teşebbüs ve teşvikiyle içtima davet edilmiştir. Heyeti Vekilenin bu yolda bir kararı*

yoktur.” (TBMM Zabıt Ceridesi, 05.02.1339:170). TBMM’deki 12 Şubat görüşmesinde iktisat kongresinin düzenleyicisi Mahmut Esat Bey’in yokluğunda iktisat vekilliğine Nafia Vekili Feyzi Bey’in vekâlet edeceğine dair tezkere çıkarılmıştır; “*Türkiye İktisat Kongresinin İzmir’de içtimai münasebetiyle mahalli mezkûrda hazır bulunacak olan İktisat Vekili Mahmud Esad Beyin avdetine kadar Nafia Vekili Feyzi Beyefendinin İktisat Vekâleti umurunu vekâleten tedvirlerini hususi Heyeti Vekilince tensibedildiği mâruzdur.*” (TBMM Zabıt Ceridesi, 12.02.1339:282-283). Kongrenin bitişinin ardından Kazım Karabekir TBMM’ye 4 Mart’ta telgraf göndermiştir: “*İlk Türkiye İktisat Kongresi on altı günlük hararetili mesaisine bugün hüsnü hitam vermiştir. Kongre bu müddet zarfında vatanın istiklal ve inkişafı iktisadisine ait samimi müzakerat ve nafi mukarrerat ittihaz ettiğine kail olmakla bahtiyardır. Umum Türkiye’ye şamil bir hayatı iktisadinin esaslarını tespit eden kongrenin aynı zamanda hissiyat, muhabbet ve sadakatini müttefikan takdim ile kesbi şeref eylerim efendim.*” (TBMM Zabıt Ceridesi, 08.13.1339:46). Karabekir bu telgrafı Türkiye İktisat Kongresi Reisi namıyla imzalamıştır. 10 Mart 1923 tarihli bir başka belgede Kazım Karabekir’den Türkiye İktisat Kongresi Reisi olarak bahsedilmektedir (BCA, 64-431-8, 10.03.1923). Böylece tüm yetkili kişilerce kongrenin adının Türkiye İktisat Kongresi olarak ifade edildiği anlaşılmaktadır. Ardından gazete arşivleri değerlendirmeye alınmıştır. 5 Ocak tarihli Vakıf gazetesinde Türkiye İktisat Kongresi adıyla büyük bir kongrenin düzenleneceği haberi yapılmıştır (Vakıf, 5 Kânunusani 1923:3). Hakimiyeti Milliye gazetesi 6 Şubat tarihli haberinde Türkiye İktisat Kongresi’nin 15 Şubat tarihinde İzmir’de toplanacağı haberini yapmaktadır (İleri, 15.02.1339:1). Suphi Nuri (İleri) 15 Şubat tarihinde İleri gazetesindeki yazısında kongreyi Türk İktisat Kongresi adıyla anmaktadır (İleri, 15.02.1339:1). Tevhid-i Efkâr gazetesi 21 Ocak’ta “*memleketimizde ilk defa toplanacak olan Türkiye İktisat Kongresi*” ifadesiyle haberini yayınlamıştır (Tevhid-i Efkâr, 21 Kânunusani 1923:3). Böylece dönemin kaynaklarında ağırlıklı olarak Türkiye İktisat Kongresi adının kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu gerçek ortaya çıkınca akla yeni bir soru gelmektedir; kongre adındaki “İzmir” ifadesi Afet İnan tarafından mı yaratılmıştır? Tokgöz’ün belirttiği gibi bu yanlış ifadeden Afet İnan mı sorumludur? Bir sonraki başlıkta bu soru etüt edilecektir.

4. “İzmir İktisat Kongresi” İfadesinin Kaynağı Nedir

Bazı araştırmacılar 1923 kongresinin İzmir’de düzenlendiği için İzmir İktisat Kongresi adını aldığı ifade etmektedir; “*İzmir İktisat Kongresi 1923 yılında Türkiye tarihinde ilk kez düzenlenmiş ve İzmir’de gerçekleştirildiği için bu adı almıştır.*” (Ünlü, 2012:51). Fakat bu kongrenin isminin yapıldığı şehirden geldiğini teyit eden bir belgeyle karşılaşılmamıştır. İlgili dönemin bazı gazete haberlerinde ise “İzmir İktisat Kongresi” ifadesinin yer aldığı görülmektedir. Örneğin; 29 Ocak tarihli İktisat gazetesindeki habere göre; *İzmir İktisat Kongresi gayrimüslim iktisadi düşmanlarımızın fevkalade telaşına mucip olmaktadır.* (İktisat, 29 Kânunusani

1923:2). Yine Mehmet Asım (Us) Vakit gazetesindeki köşe yazısında kongreden “İzmir İktisat Kongresi” namıyla atıf yapmaktadır (Vakit 17 Kânunusani 1923:1). Ahmet Cevdet, İkdâm gazetesindeki yazısında “*İzmir İktisat Kongresi için memleketin her tarafında derin bir alakadarlık gösterilmiştir*” ifadesini kullanmaktadır (İkdâm, 14 Şubat 1923:1). Kongre başladıktan sonra ise Vakit gazetesinde ele alınacak sorunlar hakkında bilgi veriliyor ve habere “*İzmir İktisat Kongresi dün küşad ederek müzakerata başlamıştır*” denilerek başlanıyor (Vakit, 18.02.1923:2). Tanin gazetesindeki habere göre Zonguldak’taki madencileri temsil etmek üzere İzmir İktisat Kongresi’ne temsilci tayin edilmiştir (Tanin, 16.02.1339:4). Yine buna benzer şekilde birçok defa gazete haberlerinde “İzmir İktisat Kongresi” ifadesi geçmektedir (Vakit, 09.02.1923, s.4; İleri, 09.02.1339:3; Vakit, 18.02.1923:2; Tevhid-i Efkâr, 05.02.1923:4; Tevhid-i Efkâr, 12.02.1923:3; İkdâm, 24.02.1923:3).

1922 yılında İstanbul’daki bazı ticaret çevrelerinin bir araya gelerek oluşturduğu Milli Türk Ticaret Birliği (MTTB) 21 Ocak’ta şubat ayında yapılacak iktisat kongresi için kendi içinde bir hazırlık kongresi düzenlemiştir (Vakit, 21 Kânunusani, 1923:3). Bu hazırlık kongresinde İzmir’deki kongreye sunmak üzere birtakım raporlar hazırlanmıştır. Dolayısıyla bu raporlar İstanbul’daki Türk tüccarlarının isteklerini içermektedir. Bu rapor ve görüşler İzmir’deki kongreye katılmadan önce kitap olarak yayınlanmıştır (İzmir İktisat Kongresinden Türk Tüccarının İstedikleri, 1339). MTTB’nin hazırladığı kitaptaki görüşlerin İzmir’deki iktisat kongresine önemli ölçüde yansıdığı anlaşılmaktadır. Bu kitabın başında “İzmir İktisat Kongresinin Ehemmiyeti” başlıklı bölümün üst başlığında “Türkiye İktisat Kongresi riyaset-i celilesine Milli Türk Ticaret Birliği’nin Raporu” adını taşımaktadır (İzmir İktisat Kongresinden Türk Tüccarının İstedikleri, 1339:4). Buradan anlaşıldığı üzere MTTB, kongreyi İzmir İktisat Kongresi diye anarken, kongre başkanlığının adının Türkiye İktisat Kongresi olduğunu teyit etmektedir. Böylece resmi yazışmalarda ve kongreyi düzenleyen hükümet görevlilerinin ifadelerine bakıldığında kongre adının “Türkiye İktisat Kongresi” olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte “İzmir İktisat Kongresi” ifadesi de dönemin matbuatında zaman zaman yer almaktadır. Ulaşılabilen resmi arşiv kayıtlarında bulunmayan bu gayri resmi isimlendirmeyi dönemin matbuatının bulduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla “İzmir İktisat Kongresi” ifadesinin Tokgöz’ün iddia ettiği üzere Afet İnan tarafından bulunmadığı anlaşılmaktadır. Niçin kongrenin gerçek isminin yerine gayri resmi isimlendirmesini tercih ettiği ise bilinmemektedir.⁵

⁵ Muhtemeldir ki ilk kongreyi serbest piyasayı vurgulayan ikinci kongreden ayırmak için isim farklılaştırmasına gitmiştir.

5. Devamı Niteliğindeki Kongreler

Resmi tutanaklar olmadığından konuşma metinlerini alabileceğimiz tek kaynak olan “İktisat Esaslarımız” isimli kitapta Atatürk’ün konuşma başlığı “*Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin İlk Türkiye İktisat Kongresindeki İftitahi Nutukları*”dır (İktisat Esaslarımız, 1339:53). Burada “İlk Türkiye İktisat Kongresi” şeklinde bir ifadenin bulunması tutanaklar hazırlanırken devamının geleceğinin düşünüldüğüne işaret eder. Kongre reisi Kazım Karabekir de kapanış konuşmasında “*İlk Türkiye İktisat Kongresi tam muvaffakiyetle işini bitirmiştir*” diyerek bu kongrenin bir başlangıç olduğunu vurgulamıştır. İktisat vekili Mahmut Esat Bey, 9 Ocak’ta Hakimiyet-i Milliye gazetesine verdiği demeçte bu kongrenin aynı zamanda gelecek sene düzenlenecek kongrenin nerede olacağını ve katılacak azanın seçim yönteminin de tespit edeceğini ifade etmektedir (Hakimiyet-i Milliye, 9 Kânunusani 1923:2). Bu örneklerden anlaşılmaktadır ki bu kongrenin ikincisinin de yapılması düşünülmüştür. Fakat Atatürk hayatta iken böyle bir girişimde bulunulmamıştır.⁶ 1930’lardan itibaren piyasa aktörlerine danışma ihtiyacı duyulmadan etatist ekonomi politikasıyla devam edilmiştir. Tek Parti yönetiminin son yıllarında ise yeni bir iktisat kongresi gündeme gelmiştir. Bu kongre Ahmet Hamdi Başar’ın kurduğu İstanbul Tüccar Derneği’nin girişimiyle İstanbul’da 22-27 Kasım 1948’de düzenlenen 1948 Türkiye İktisat Kongresi’dir. 1923 kongresi bizzat hükümet temsilcileri tarafından organize edilirken 1948 kongresi sivil bir girişimle tertip edilmiştir.⁷ 1923 kongresi devlet güdümlü piyasa ekonomisinin önünü açıp zamanla etatist bir politikaya evrilirken, 1948 kongresi Tek Parti yönetiminin ekonomi politikalarına karşı bir duruş sergilemiştir (Sever, 2004:69-70). Tek parti yönetiminin ekonomi politikalarını eleştiren bir kongre ancak Demokrat Parti adıyla muhalefet partisinin kurulduğu ve CHP’nin geleneksel ekonomi politikalarını değiştirmeye başladığı dönemde ortaya çıkabilmiştir. Bütün bunların yanında 1948 kongresinin kendisini ikinci iktisat kongresi olarak da tanımlamamasını ve kamu politikasını etkileme gücünün zayıf olmasını düşünürsek 1923 kongresinin devamı niteliğinde olamayacağı söylenebilir.

İkinci iktisat kongresi, Başbakan yardımcısı Turgut Özal başkanlığında 2-7 Kasım 1981’de yine İzmir’de düzenlenmiştir (2. Türkiye İktisat Kongresi, 1981). Kongrenin adı İkinci Türkiye İktisat Kongresi’dir. Böylece 1923 kongresinin devamı olduğu vurgulanmıştır. Bu kongre 1923 kongresi gibi devlet kuruluşları tarafından (başta Devlet Planlama Teşkilatı olmak üzere) organize edilmiştir. Bu organizasyon isim tercihinde bulunurken 1923 kongresinin ismine sadık kalmıştır. Üçüncü İktisat Kongresi ise 4-7 Haziran 1992’de Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Başbakan Süleyman

⁶ 1929 Büyük Buhranı’nın sonrasında düzenlenen 1930 Sanayi Kongresi ve 1931 Ziraat Kongresi daha küçük ölçekli organizasyonlardır. Bir iktisat kongresi muadili olarak görülmemeleri gerekir.

⁷ Tertip komitesinde İstanbul Tüccar Derneği, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, Türkiye İktisatçılar Derneği bulunmuştur.

Demirel ve DPT öncülüğünde yapılmıştır (3. İzmir İktisat Kongresi, 1993). Fakat devletin iktisat kongresi geleneğinin devamı olduğunu vurgulamak isteyen bu kongrenin adı Üçüncü İzmir İktisat Kongresi'dir. 1923 ve 1981 kongrelerinin elde bulunan dokümanları incelendiğinde ilk iki kongrenin adının "Türkiye İktisat Kongresi" olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Birinci ve İkinci İzmir İktisat Kongreleri hiç yapılmamıştır. Bu isimlendirme hatası fark edilmiş olmalıdır ki dördüncü iktisat kongresinde bu isimlendirme düzeltilmiştir. Dördüncü kongre yine Devlet Planlama Teşkilatı öncülüğünde 5-9 Mayıs 2004 tarihinde "2004 Türkiye İktisat Kongresi" adıyla düzenlenmiştir. Açılış konuşmaları kitabının önsözünde bu kongrenin devlet geleneğindeki iktisat kongrelerinin dördüncüsü olduğu vurgulanmıştır (2004 Türkiye İktisat Kongresi). 30 Ekim-1 Kasım 2013 tarihinde ise "Küresel Ekonomik Yeniden Yapılanma Sürecinde Türkiye Ekonomisi" temasıyla beşinci kongre düzenlenmiş olup tercih edilen isim "Beşinci İzmir İktisat Kongresi" olmuştur. Bu kongre örnekleri bir arada düşünüldüğünde iktisat kongresi geleneğine dair sadece akademide değil zaman zaman devlet hafızasında da isim karmaşıklığının bulunduğu anlaşılmaktadır.

6. Sonuç

1923 yılında yapılan iktisat kongresinin tutanaklarının hazırlanıp Ankara'ya gönderildiği Ökçün'ün araştırmasında ve gazete haberlerinde mevcuttur. Fakat bu tutanakların Gündüz Ökçün, Afet İnan ve günümüz araştırmacıları tarafından bulunamaması dikkat çekici bir konudur. Delegelerin konuşmalarını, tartışmalarını ve kongreyle ilgili birçok ayrıntıyı öğrenmemizi sağlayacak bu tutanaklar halen ortaya çıkmamıştır. Bu kongre adına ulaşabildiğimiz bilgiler büyük oranda "İktisat Esaslarımız" isimli 91 sayfalık kitaba dayanmaktadır. Cumhuriyetin kurucu kadrolarının daha sonraki yıllarda bu kongre hakkında hemen hemen hiç beyanat vermemiş olmaları ve 16 gün süren bu kongrede 1135 adet delege bulunurken daha sonraları bu delegelerden hiç kimse ile kongre üzerine bir söyleşi yapılamamış olması da şaşırtıcı bir gerçektir. Dolayısıyla bu kongrenin içeriğiyle ilgili elde bulunan tek kaynak "İktisat Esaslarımız" isimli kitaptır. Bu kitabın bir nüshasını iktisat vekilinin imzalaması ve Atatürk'ün okuyup üzerine notlar alması bir anlamda onaylı bir metin olduğu anlamına gelmektedir. Bu kitap incelendiğinde ve meclis zabıtları, gazete arşivleri ile mukayese edildiğinde kongre adının "Türkiye İktisat Kongresi" olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Açılış konuşmalarını yapan kongre reisi Kazım Karabekir, Gazi Mustafa Kemal ve İktisat Vekili Mahmut Esat Bey tarafından da kongre bu isimle anılmaktadır. Bununla birlikte "İzmir İktisat Kongresi" ifadesi anlaşıldığı kadarıyla dönemin gazetelerinin haber yaparken kullandığı gayriresmi bir isimdir. Bu durumdan dolayı kongre adının "İzmir" olarak ifade edilmesinden Tokgöz'ün ifade ettiği gibi Afet İnan'ın sorumlu olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat Türk Tarih Kurumu başkanlığını yapmış olan Afet İnan'ın kongrenin gerçek ismi yerine dönemin basınında yer alan gayriresmi isimlendirmeyi kullanması, "İzmir İktisat Kongresi" isminin yaygınlaşmasına yol açmıştır. "Birinci İzmir İktisat Kongresi"

ifadesi ise dönemin hiçbir kaynağında geçmemektedir ve ikincisi düzenlendikten sonra yapılan hatalı isimlendirmelerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak bu kongreden bahsedilirken her iki ifadenin de kullanılabilmesi mümkündür. Fakat akademik çalışmalarda mutlaka 1923 kongresinin gerçek adının referans alınması daha doğru bir yaklaşımdır.

Kaynakça

I. Devlet Arşivleri

BCA, 5-29-17, 04.02.1923

BCA, 64-431-8, 10.03.1923

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 27, Devre: I, İçtima Senesi: 8, 05.02.1339; TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 27, Devre: I, İçtima Senesi: 8, 12.02.1339; TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 28, Devre: I, İçtima Senesi: 4, 08.03.1339

II. Gazete Arşivi

Hakimiyet-i Milliye, 6 Şubat 1923; Hakimiyet-i Milliye, 9 Kânunusani 1923

İkdam, 29 Kânunusani 1923; İkdam, 14 Şubat 1923; İkdam, 24 Şubat 1923

İleri, 15 Şubat 1339; İleri, 9 Şubat 1339

Tanin, 16 Şubat 1339

Tevhid-i Efkâr, 21 Kânunusani 1923; Tevhid-i Efkâr, 5 Şubat, 1923; Tevhid-i Efkâr, 12 Şubat 1923

Vakit, 5 Kânunusani 1923; Vakit, 17 Kânunusani 1923; Vakit, 21 Kânunusani, 1923; Vakit, 9 Şubat 1923; Vakit, 18 Şubat 1923; Vakit, 25 Şubat 1923; Vakit, 18 Şubat, 1923

III. Telif Eserler

2. Türkiye İktisat Kongresi, Açılış-Kapanış Oturumları ve Komisyon Raporları, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayın no: 1859, 2-7 Kasım 1981

2004 Türkiye İktisat Kongresi, Açılış ve Kapanış Oturumları DPT Yayınları, [Basım yılı belirtilmemiştir.]

3. İzmir İktisat Kongresi, 4-7 Haziran 1992, Açılış Konuşmaları, DPT Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1993

AFETİNAN, A., İzmir İktisat Kongresi, TTK Basımevi, Ankara, 1989

AKALIN, Güneri, Atatürk Dönemi Maliye Politikaları, T.C. Maliye Bakanlığı, Ankara, 2008

ANIT, Yüksel, 1930'lu Yılların Kalkınma Politikaları Bağlamında İzmir İktisat Kongresinin Orta Tabakanın Kalkınmasındaki Tarihsel Önemi, İstanbul Rumeli Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2020.

ARALOV, Semyon İvanoviç, Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, 2010

AYTEKİN, Ece, İzmir İktisat Kongresi'nden Dünya Ekonomik Bunalımına İzmir'de Tarımsal Etkinlikler, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Cumhuriyet Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009;

BAĞDADI, Rıfat Erdinç, Birinci İzmir İktisat Kongresi Ekonomik Felsefenin Türk Ekonomisine Yansımalarının Analizi, Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE, İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010

BAŞAR, Ahmet Hamdi, "İzmir İktisat Kongresi", Barış Dünyası, Sayı:55, 1966

BAŞAR, Ahmet Hamdi, Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları 1: Gazi Bana Çok Kızmış, İstanbul Üniversitesi Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2007

BORATAV, Korkut, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007, İmge Kitapevi, 13. Baskı, 2009

ÇAVDAR, Tevfik, Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu, Uygarlık Yayınları, İstanbul, 1982

İktisat Esaslarımız, Anadolu Matbaası, İzmir, 1339 [1923]

İzmir İktisat Kongresinden Türk Tüccarının İstedikleri, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul, 10 Şubat 1339 [1923]

- KAZGAN, Gülten, Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2006
- KEPENEK, Yakup ve Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, Remzi Kitapevi, 12. Baskı, 2001
- KURUÇ, Bilsay, Mustafa Kemal döneminde Ekonomi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2018
- ÖKÇÜN, A. Gündüz, Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın no:59, 4. Baskı, Ankara, 1997
- SARÇ, Ömer Celal, “Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları”, Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk, İstanbul, 1983
- SEVER, Murat, Devletçilik Liberalizm Tartışmaları ve İstanbul Tüccar Derneği, Marmara Üniversitesi, SBE, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004
- ŞAHİNKAYA, Serdar, “Birinci Türkiye (İzmir) İktisat Kongresinin Hatırlattıkları”, Tarım ve Mühendislik, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Sayı:131, Ekim-Aralık, 2020
- TOKGÖZ, Erdiñç, Türkiye İktisat Kongresi mi? İzmir İktisat Kongresi mi?, Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 18, Sayı 1, 2000
- TOPRAK, Zafer, Atatürk: Kurucu Felsefenin Evrimi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2020
- Türkiye'nin Ekonomi-Politiği 1923-2007, Ed: Mehmet Dikkaya, Deniz Özyakışır, Adem Üzümcü, Orion Kitapevi, Ankara, 2008
- TÜRKYILMAZ, Ubeydullah, Birinci İzmir İktisat Kongresi ve Hukuki Etkileri, İstanbul Üniversitesi, SBE, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013
- ÜNLÜ, Deniz, İzmir İktisat Kongresi, Kongre Öncesi Ekonomik Görünüm ve Türkiye Ekonomisine Etkileri, Uşak Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak, 2012

ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE KADIN İSTİHDAMI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Prof. Dr. Osman DEMİR¹, Seda ARSLAN²

ÖZET

Fosil yakıtların zamanla tükenerek olması Orta Doğu ülkelerinin uzun vadeli gelişimi için ciddi risk oluşturmaktadır. Çalışma çağı nüfusun yaklaşık yarısını kadınlar oluşturduğu halde bölge ülkelerinde kadın istihdamının çok düşük olması iş gücü nü'n önemli bir kısmının atıl kaldığını göstermektedir. Çalışmanın amacı Orta Doğu ülkelerinde kadın istihdamını artırarak fosil yakıtların tükenerek olmasından kaynaklanan riskin azaltılabileceğine dikkat çekmektir. Bu amaçla çalışmada 2000-2021 dönemi Orta Doğu ülkelerinde kadın istihdamı / toplam istihdam, erkek istihdamı / toplam istihdam, gayrisafi sermaye stoku / GSYH ve ticari açıklık oranı bağımsız değişken, SGP ile kişi başına GSYH bağımlı değişken kabul edilmiş, aralarındaki ilişki panel veri analizi ile test edilmiştir. Kadın istihdamı / toplam istihdam ve gayrisafi sermaye stoku / GSYH oranlarının SGP ile kişi başına GSYH'yi artırdığı, erkek istihdamı / toplam istihdam ve ticari açıklık oranlarının SGP ile kişi başına GSYH'yi azalttığı tespit edilmiştir. Kadınların çalışma hayatında daha çok rol almaları için kız çocukların eğitimine özel önem verilmesi, kadınların çalışmayı tercih edecekleri fırsatların oluşturulması, cinsiyetler arası ücret çarpıklığının giderilmesi, gerekli yasal kurumsal düzenlemelerin yapılması, kültürel dönüşümün desteklenmesi, işe alımların objektif ölçütlere göre yapılması, vasıfsız kadınların meslek edinmeleri için meslek edindirme kursları açılması önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kadın İstihdamı, Büyüme, Panel Veri, Orta Doğu Ülkeleri.

THE RELATIONSHIP OF WOMEN EMPLOYMENT AND ECONOMIC GROWTH IN MIDDLE EAST COUNTRIES

ABSTRACT

The depletion of fossil fuels over time becomes a serious risk for the long-term development of Middle East countries. Although women constitute approximately half of the working age population, the fact that female employment is quite low shows that a significant part of the workforce remains idle in region countries. The aim of the study is attract attention to the fact that the risk arise of depletion of fossil fuels can be reduced by increasing female employment in Middle Eastern countries. For this purpose, in the study, female employment / total employment, male employment / total employment, gross capital stock / GDP and trade openness rate in the Middle East countries for the period 2000-2021 were accepted as independent variables, PPP and capita GDP were accepted as dependent variables, and the relationships between them were tested with panel data analysis. It has been determined that female employment / total employment and gross capital stock / GDP ratios increase GDP per capita with PPP, while male employment / total employment and trade openness ratios decrease GDP per capita with PPP. Based on this, it is concluded that female employment increases total production, per capita income and social welfare. In order for women to take a greater role in working life, it has been suggested that special attention should be given to

¹ Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, osmandemir@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3805-7822

² Yüksek Lisans Mezunu, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisat ABD, sedaa.arslann92@gmail.com ORCID: 0009-0005-7406-2903

the education of girls, creating opportunities for women to work in all sectors, eliminating the gender pay gap, making the necessary legal institutional arrangements, supporting cultural transformation, making recruitment according to objective criteria, open vocational training courses for unskilled women.

Key Words: *Women's Employment, Growth, Panel Data, Middle East Countries.*

1. Giriş

Orta Doğu, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesişim noktasında bulunan, köklü medeniyetlere beşiklik yapmış, üç büyük ilahi dinin doğduğu yer olan, dünya enerji üssü sayılan ve Müslüman nüfusun baskın olduğu coğrafyanın adıdır. Bütün bu zenginliklerine ve doğal kaynak ihracatından ciddi gelirler elde edilmesine rağmen, bölge ülkelerinin çoğu yenilik yapmada, küresel rekabet gücü yüksek teknolojik ürünler üretmede ve marka firmalar oluşturmada yetersiz kalmışlardır (Özey, 2019, ss. 3-8).

Toplumsal refahın, iş başarma yeteneğinin, geleceğe güvenle bakmanın ve küresel itibarın önemli bir göstergesi büyüme olduğundan bu konu sürekli ilgi çekmiştir. Solow (1956) toplam çıktının (Y) sermaye (K) ve emeğin (L) fonksiyonu ($Y = F(K, L)$) olduğu klasik üretim fonksiyonunun her iki yanını L'ye bölerek $Y/L = F(K/L, L/L)$ fonksiyonunu elde etmiştir. Fonksiyondaki oran değişkenleri küçük simgelerle göstererek $y = f(k, 1)$ ve buradaki bir sayısı etkisiz eleman olduğundan $y = f(k)$ fonksiyonuna ulaşmıştır. Buna göre işçi başına çıktı işçi başına sermaye stokunun fonksiyonu olmuştur. İşçi başına sermaye stoku arttıkça, yani işçiler daha ileri düzeyde makine teçhizatla donatıldıkça, işçi başına çıktının artacağı, ancak azalan verimler yasasından dolayı bu artışın azalarak artma şeklinde olacağı ifade edilmiştir (Dikmen, 2006, ss. 200-202).

Solow (1956) modelinde biri işçi başına fiili yatırım, diğeri işçi başına başa baş yatırım olmak üzere iki tür yatırım vardır. s'nin tasarruf meyli olması ve bütün tasarrufların yatırıma dönüşmesi varsayımıyla işçi başına fiili yatırım, işçi başına çıktı ile tasarruf meylinin çarpımı yani $sf(k)$ olmaktadır. İşçi başına başa baş yatırım, işçi başına sermaye stokunun mevcut düzeyini korumayı amaçlayan işçi başına amortisman yatırımları ile nüfus artışının işçi sayısını artırmasından kaynaklanan işçi başına sermaye stokundaki azalışı telafi eden yatırımın toplamıdır. d amortisman oranı ve n nüfus artış oranı olmak üzere işçi başına başa baş yatırım $(d+n)k$ olmaktadır. Eğer $sf(k) > (d+n)k$ ise işçi başına sermaye stoku ve işçi başına çıktı artacak, $sf(k) < (d+n)k$ ise işçi başına sermaye stoku ve işçi başına çıktı azalacaktır. $sf(k) = (d+n)k$ eşitliğini sağlayan işçi başına k sermaye stokunda ekonomi durgun duruma girecektir. Bu modele göre gelişmiş ülkelerle aynı gelişme yolunu takip eden gelişen ülkeler zamanla gelişmiş ülkeleri yakalayabilecektir (Romer, 1996, ss. 13-14; Aghion & Howitt, 1998, ss. 12-15).

Gerçek hayatta gelişmiş ülkeler büyümeye devam ettikleri ve Asya kaplanları (Güney Kore, Hong Kong, Tayvan ve Singapur) dışında çok az ülke gelişmiş ülkeleri yakalayabildikleri için yeni model arayışları devam etmiş ve içsel büyüme modelleri geliştirilmiştir. İçsel büyüme kapsamında Lucas'ın (1988) beşeri sermaye, Romer (1986 ve 1990) ve Rivera-Batiz ve Romer'in (1991a ve 1991b) Ar-Ge modelleri ortaya çıkmıştır.

Lucas'ın (1988) beşeri sermaye modelinde toplam çıktı fiziki sermaye ve etkin emeğin fonksiyonu olarak tanımlanmıştır. Bir ekonomide ortalama h yetenek düzeyinde N adet işçi varsa ve her bir işçi u kadar zamanını üretim için harcarsa etkin emek uhN ve toplam çıktı $Y = F(K, uhN)$ olmaktadır. Buna göre, çalışılan süre ' u ' ve işçilerin ortalama yetenek düzeyi ' h ' arttıkça çıktı düzeyi artar. Modelde beşeri sermaye birikimi, çalışmadan arta kalan zamanla $(1 - u)$ ilişkilendirilmiştir. Eğer $u = 1$ ise zamanın tamamı mevcut üretimi gerçekleştirmeye harcanır, işçilerin yeteneklerini geliştirmelerine zaman kalmaz, beşeri sermaye birikimi ve çıktı sıfır olur. $u = 0$ ise zamanın tamamı yetenekleri geliştirmeye harcanır, üretim için zaman kalmaz, çıktı yine sıfır olur. Bu iki uç durum arasında mevcut yetenek düzeyinde azalan getiri olmayacağı kabul edilir.

Lucas'ın (1988) modelinde beşeri sermaye birikiminin okullaşma oranı, bazı özel çaba ve harcamalara bağlanarak çalışma dışı zamanla ilişkilendirilmesi eleştiri konusu olmuştur. Beşeri sermaye birikiminin bütün bunlarla birlikte, yaparak öğrenme, hizmet içi eğitim ve fiziki sermaye gibi çalışma içi faktörlerle de yakından ilgili olduğu ileri sürülmüştür (Demir, 2002).

Romer (1986, 1990) ve Rivera-Batiz ve Romer (1991a, 1991b) tarafından geliştirilen Ar-Ge modeline göre üretim biri imalat diğeri Ar-Ge olmak üzere iki sektörde yapılır. Ar-Ge sektöründe yeni dizaynlar ve dizaynı üretilen malların prototipi üretilir. Önce dizaynı, sonra prototipi üretilen ve piyasa talebi olan mallar seri üretimleri yapılmak üzere imalat sektörüne aktarılır.

Kadın nüfus toplam nüfusun yaklaşık yarısını oluşturduğu halde kadın istihdamının toplam istihdamdaki payı oldukça düşüktür. Orta Doğu ülkeleri söz konusu olduğunda bu oran daha da düşüktür (Tablo 1). Kadın istihdamındaki artışın ekonomik ve sosyal çok yönlü faydaları olabilir. Kadın istihdamı arttıkça $Y = F(K, L)$ şeklinde tanımlanan üretim fonksiyonundaki L girdisi ve büyümenin sürdürülebilirliği artar. Kadın istihdamı arttıkça aileler daha yüksek gelire kavuşur, kadın yoksulluğu, toplam yoksulluk ve kadının erkeğe ekonomik bağımlılığı azalır. Kadının aile içi ve toplumsal kararlarda temsil yeteneği artar. Kadın istihdamı çok düşük olduğu ve toplam gelirin önemli bir kısmı yenilenemez fosil yakıtlara dayandığı için Orta Doğu ülkelerinde kadın istihdamının artırılması çok daha önemli olmaktadır.

Çalışmaya konu olan Türkiye, İran, Mısır, Suudi Arabistan, Irak, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Bahreyn ve İsrail'den oluşan Orta Doğu ülkelerinin önemli bir kısmının ekonomisi büyük ölçüde fosil yakıt ihracatına dayanmaktadır (Ulusoy vd., 2017, s. 33). Bir ülkenin toplam ihracatı içerisinde fosil yakıt payının %20 ve daha fazla olması o ülkenin fosil kaynak bağımlısı olduğunu göstermektedir. Orta Doğu ülkelerinin dünya ham petrol rezervlerindeki payı %67,3, doğalgaz rezervlerindeki payı ise %41'dir (OPEC, 2023; BP, 2023). Fosil yakıtların zamanla tükenecek olması bu ülkeler için ciddi risk oluşturmaktadır (Bayraç & Çemrek, 2022, ss. 582-583). Orta Doğu Ülkelerinde aynı zamanda kadın istihdamı oldukça düşüktür (bkz Tablo 1). Kadın istihdamını artırarak uzun dönemde fosil yakıtların tükenecek olmasından kaynaklanan riskin telafi edilmesi mümkün olabilecektir. Çalışmada bu konuya odaklanması ve literatürde Orta Doğu ülkelerini burada olduğu gibi sınırlandırarak analiz yapıldığı başka bir çalışmaya rastlanılmamış olması çalışmayı önemli kılmaktadır. Çalışma Orta Doğu ülkelerinde kadın istihdamı, Orta Doğu ülkelerinde büyüme, literatür taraması ve panel veri analizi başlıkları altında devam edecektir. Bölge ülkelerinden Suriye ve Yemen yaşanan iç savaşa bağlı güvenilir veri bulunamadığı için analize dahil edilmemiştir.

2. Orta Doğu Ülkelerinde Kadın İstihdamı

Ülkelerin nüfuslarının yaklaşık yarısı kadınlardan oluştuğu halde, kadınların fiziki olarak zayıf olmaları, ortalama eğitim düzeylerinin düşük olması, hamilelik, doğum izni, doğum sonrası izin gibi çalışmaya engel hallerin olması gibi sebeplerden dolayı bütün dünyada kadın istihdam oranı erkek istihdam oranından düşüktür. Orta Doğu ülkeleri söz konusu olunca ayrıca bölgede egemen olan antidemokratik yönetimler ve kültürel farklılıklar yüzünden kadının aktif iş hayatında daha az rol alması kaçınılmaz olmaktadır. Kadınlardan genellikle ev hanımı olmaları ve çocuk yetiştirmeleri istenmektedir (Koşar Taş, 2021, ss. 183-184).

Dünyanın her yerinde kadınlar ülkelerin ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel yapısından etkilenmiştir. Erkek egemen, ataerkil Orta Doğu coğrafyasında kadınlar daha çok ev hanımı ve annelik rolü üstlenmişlerdir (Payne, 1997, s. 255). Kadınların aktif iş hayatında zayıf temsil edilmeleri cinsiyet eşitsizliğine yol açmıştır (Karcıoğlu ve Leblebici, 2014, s. 3).

Orta Doğu ülkelerinde, ülke gruplarında ve dünyada istihdam oranları Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Erkek ve Kadın İstihdam Oranları, %

	2000		2010		2020	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Türkiye	69	25	62	24	60	26
İran	66	11	59	12	62	12

Mısır	68	16	72	18	64	12
S. Arabistan	71	16	73	16	77	23
Irak	70	9	66	11	61	8
Ürdün	56	9	56	11	51	11
Kuveyt	79	43	83	46	82	43
Lübnan	64	18	64	20	57	22
Katar	95	43	96	49	96	59
BAE	87	33	87	40	87	57
Umman	73	22	78	24	83	26
Bahreyn	85	34	87	42	85	41
İsrail	62	47	63	53	63	56
Yüksek Gelirli	66	47	63	48	63	49
Orta Gelirli	75	47	72	45	67	41
Düşük Gelirli	75	57	74	54	70	52
Dünya	73	47	71	46	66	43

Kaynak: (World Bank, 2023a).

Tablo 1’de görüldüğü gibi, Orta Doğu ülkelerinde, ülke gruplarında ve dünyada kadın istihdam oranı erkek istihdam oranından daha düşüktür. Kadın istihdam oranının yüksek olduğu ülkeler sırasıyla İsrail, Kuveyt-Katar ve Bahreyn; düşük olduğu ülkeler sırasıyla Irak-Ürdün, İran ve Suudi Arabistan’dır. Yüksek gelirli, orta gelirli ve düşük gelirli ülkeler kıyaslandığında kadın istihdam oranı düşük gelirli ülkelerde daha yüksektir. Bunun sebebi, düşük gelirli ülkelerde üretimin emek yoğun olması, kadınların emek yoğun sektörlerde düşük ücretle istihdam edilmeleri, ailelerin geçimlerini sağlayabilmeleri için kadınların aktif iş hayatında rol almak zorunda kalmaları olabilir (Atasü Topçuoğlu, 2012, s. 6). Orta ve düşük gelirli ülke gruplarında ve dünya genelinde kadın istihdam oranı erkek istihdam oranının gerisinde kalmış ve kadın istihdam oranı genellikle azalma eğilimi göstermiştir. Kadınların iş gücü piyasasına girişlerinin artması için öncelikle cinsiyete yönelik ayrımcılığa son verilmesi, kadına biçilen çocuk bakıcılığı, ev işleri ve ücretsiz aile işçisi rolünün değişmesi gerekir ki bu da ancak eğitimle gerçekleşebilir (Akdemir vd., 2019, ss. 196-197).

Orta Doğu ülkelerinin birçoğunun fosil yakıt ihraç ederek zenginleştikleri, fosil yakıtların zamanla tükenebileceği ve bu ülkelerde kadın istihdam oranının oldukça düşük olduğu dikkate alınır, bu ülkelerin uzun vadede gelişmelerini sürdürebilmeleri için kadın istihdam oranını artırmaları gerekmektedir. Bu da nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan kadınların okullaşma oranını artırarak, eğitim düzeylerini yükselterek (Klasen, 2000, s. 1), çalışma koşullarında kadınların aktif iş hayatına katılmalarını özendirerek iyileştirmeler yaparak mümkün olabilir. Bu başarılabilirse ataerkil yapının hüküm sürdüğü ve kadınların iş gücü piyasasına katılımının düşük olduğu Orta

Doğu coğrafyasında kadın istihdamında ve kadınların yaşam standartlarında iyileşme olabilir (Eren, 2019, s. 111).

3. ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE BÜYÜME

Bir ülkede, belli bir dönemde ülkenin sınırları içinde üretilen nihai mal ve hizmetlerin piyasa fiyatlarıyla değerleri toplamı GSYH diye adlandırılır. Ancak cari piyasa fiyatlarıyla yapılan bu hesaplama ile bulunan değer nominaldir, fiyat ve miktar değişmelerini birlikte barındırır, toplumsal refahtaki değişmeyi göstermez. Toplumsal refahın artıp artmadığını tespit edebilmek için büyümeyi, bunun için de reel GSYH'yi hesaplamak gerekir. Reel GSYH, nominal GSYH deflatöre bölünerek bulunur.

Orta Doğu ülkelerinin ve ülke gruplarının 2015-2021 dönemi büyüme oranları Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Ekonomik Büyüme

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Türkiye	6.1	3.3	7.5	3.0	0.8	1.9	11.4
İran	-1.4	8.8	2.8	-1.8	-3.1	3.3	4.7
Mısır	5.8	5.8	5.4	5.0	5.5	3.5	3.3
S. Arabistan	4.1	1.7	-0.7	2.5	0.3	-4.1	3.2
Irak	2.5	15.2	-3.4	4.7	5.8	-15.7	7.7
Ürdün	2.5	2.0	2.1	1.9	2.0	-1.6	2.2
Lübnan	0.5	1.6	0.9	-1.9	-6.9	-25.9	-
BAE	5.1	3.0	2.4	1.2	3.4	-4.8	3.8
Bahreyn	2.5	3.6	4.3	2.1	2.2	-4.9	2.2
Umman	5.0	5.0	0.3	1.3	-1.1	-3.2	3.0
Katar	4.8	3.1	-1.5	1.2	0.7	-3.6	1.6
Kuveyt	0.6	2.9	-4.7	2.4	-0.6	-8.9	1.3
İsrail	2.5	4.5	4.3	4.1	4.2	1.9	8.6
OECD	2.4	1.8	2.5	2.4	1.7	-4.2	5.5
Yüksek Gelirli	2.4	1.8	2.4	2.4	1.8	-4.2	5.2
Orta Gelirli	4.5	4.6	5.2	4.9	4.0	-1.2	7.2
Düşük Gelirli	-0.4	2.1	2.8	3.0	3.8	-1.2	1.8

Kaynak: (World Bank, 2023b).

Tablo 2'de görüldüğü gibi, 2015-2021 döneminde Türkiye, Mısır, BAE ve İsrail nispeten daha istikrarlı büyüebilmiş, diğer ülkelerin büyüme oranları oldukça istikrarsız seyretmiştir. OECD ülkeleri, yüksek gelirli ve orta gelirli ülkeler Orta Doğu ülkelerinden daha istikrarlı büyüebilmişlerdir. Düşük gelirli ülkeler düşük oranlı ve istikrarsız büyümüşlerdir. Orta gelirli ülkelerin yüksek gelirli ülkelere daha hızlı büyümeleri zamanla onları yakalayabilecekleri, düşük gelirli ülkelerin yüksek gelirli ülkelere daha yavaş büyümeleri ise zamanla aradaki farkın daha çok açılacağı hakkında sinyal vermektedir.

Ortadoğu coğrafyasında eksik olmayan dış müdahaleler, iç savaşlar, cinsiyet eşitsizliği, gelir dağılımı adaletsizliği, beşeri sermaye zayıflığı, yüksek nüfus artış hızı gibi faktörler büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Yeni yatırımlar, doğal kaynak ihracatı, altyapı ve üstyapı geliştirme çabaları büyümeyi olumlu etkilemektedir. (Klasen & Lamanna, 2003, s. 3; Ncube, Anyanwu & Hausken, 2014, ss. 16-17). Bölge ülkelerinin önemli bir kısmının doğal kaynak ihracatına dayalı likit sermaye birikimine sahip olmaları bölgenin gelişim sürecinde avantaj oluşturmaktadır. Kadınların aktif iş hayatına katılımının artırılması, bölge ülkeleri arasında işbirliklerinin geliştirilmesi ve dış ticaretin önündeki engellerin kaldırılması bölgenin daha hızlı gelişimine katkı yapabilecektir. Bölge ülkelerinin ekonomik güçlerinin büyük ölçüde yenilenemez enerji kaynağı olan fosil yakıtlara dayanması büyümenin sürdürülebilirliği bakımından risk oluşturmaktadır. Halen oldukça düşük olan kadın istihdam oranının artırılması bu riskin azaltılmasında etkili olabilecektir.

4. Literatür Özeti

Bütün dünyada çalışma çağı nüfusun yaklaşık yarısını kadınlar oluşturduğu için kadın istihdamı ile büyüme arasındaki ilişkinin araştırılması sürekli ilgi çekmiştir. Yapılan çalışmaların hemen hepsinde kadın istihdamı ile büyüme arasında pozitif ilişki bulunmuştur. Ulaşabildiğimiz kadarıyla Orta Doğu ülkelerini kapsayan çalışmalar Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkeleri düzeyinde yapılmıştır. Bu çalışmada sınırlandırıldığı şekliyle Orta Doğu ülkelerini kapsayan başka bir çalışmaya rastlanılmamış olması çalışmayı özgün hale getirmiştir.

Baloğlu ve Dilek (2023), Türkiye'de çalışan kadınlara uygulanan anket yöntemiyle kadınların çevre ve verimlilik algısı ile iş gücüne katılım oranı arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çevre ve verimlilik algısının birbirini; medeni durum, çocuk sahibi olma ve özel sektörde çalışmanın çevre ve verimlilik algısını etkilediğini tespit etmişlerdir.

Avcil ve Beşer (2022), Cezayir, Mısır, Irak, İran, İsrail, Lübnan, Fas, Pakistan, Sudan ve Tunus'ta 1996-2018 döneminde kadın istihdamı ile kalkınma arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmışlar, kadın istihdamı ile kalkınma arasında çift yönlü pozitif ilişki tespit etmişlerdir.

Kutluay Şahin (2022), Türkiye dahil 31 Avrupa ülkesinde 2009-2020 döneminde kadın istihdamı ile büyüme ilişkisini panel veri analizi ile test etmiş, kadın istihdamının büyümeyle pozitif yönde etkilediğini tespit etmiştir.

Bilik (2020), TÜİK hane halkı bütçe anketleri verilerini kullanarak kadınların iş gücüne katılımını belirleyen faktörleri probit model tahmincileri yöntemiyle test etmiş,

bebek sahipliği, yaş ve hane gelirinin kadınların iş gücüne katılımını negatif, üniversite mezuniyetinin pozitif yönde etkilediğini tespit etmiştir.

Koç ve Şahpaz (2020), Türkiye’de düzey 2 kapsamında yer alan 26 bölgede 2004-2017 döneminde kaba boşanma oranı, eğitim düzeyi, erkek işsizlik oranı ve kişi başına düşen gelirin kadınların iş gücüne katılımına etkisini dinamik panel veri analizi ile test etmişlerdir. Kadınların iş gücüne katılımını kaba boşanma oranı, eğitim düzeyi ve kişi başına gelirin doğru yönlü, erkek işsizlik oranının ters yönlü etkilediğini tespit etmişlerdir.

Sajid, Abdullah ve Chik (2020), D-8 Ülkelerinde 1980-2018 döneminde genel altyapı hizmetleri endeksi ile kadınların işgüne katılımı arasındaki ilişkiyi otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) modeli ile test etmişlerdir. Genel altyapı hizmetleri endeksi ile kadınların iş gücüne katılımı arasında uzun dönemde doğru yönlü güçlü ilişki olduğunu; ulaştırma, elektrik ve bilgi iletişim teknolojileri hizmetlerinin kadınların iş gücüne katılımında önemli rol oynadığını tespit etmişlerdir.

Tütüncü ve Zengin (2020), E-7 ülkelerinde 1991-2016 döneminde kadın istihdamı ile büyüme arasındaki ilişkiyi çok kırılmalı panel eşbütünleşme ve panel nedensellik yöntemleri ile test etmişlerdir. Çin, Hindistan ve Rusya’da değişkenler arasında çift yönlü, Endonezya ve Türkiye’de kadın istihdamından büyümeye, Brezilya’da büyümeden kadın istihdamına doğru tek yönlü ilişki tespit etmişlerdir.

Altuzzarra vd. (2019), 28 AB ülkesinde 1990-2016 döneminde kadınların iş gücüne katılımları ile büyüme arasındaki ilişkiyi en küçük kareler, sabit etkiler ve genelleştirilmiş momentler yöntemleri ile test etmişlerdir. Tüm ülkelerde kadınların eğitim düzeyleri ile iş gücüne katılımları arasında pozitif, 13 ülkede doğum oranları ile kadınların iş gücüne katılımları arasında negatif ilişki tespit etmişlerdir.

Eren (2019), MENA ülkelerinde 1991-2017 döneminde tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde kadın istihdamı ile kalkınma (insani gelişmişlik endeksi) arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ve ARDL yöntemiyle test etmiştir. Her üç sektörde kadın istihdamı ile kalkınma arasında uzun dönemde doğru yönlü ancak erkek istihdamında olduğundan daha zayıf ilişki tespit etmiştir.

Korkmaz (2016), TÜİK’in 2014 yılı Hane Halkı İş Gücü Anketi verilerini kullanarak kadınların tam ve yarı zamanlı iş gücüne katılım eğilimlerini belirleyen faktörleri logit model aracılığı ile test etmiştir. Kadınların tam ve yarı zamanlı iş gücüne katılım eğilimlerini belirleyen faktörlerin bölgeler arasında farklılık gösterdiğini, teknik lise mezuniyetinin tam zamanlı çalışmayı artırdığını tespit etmiştir.

Siah ve Lee (2015), Malezya’da 1970-2010 döneminde kadın istihdamı ile doğurganlık oranı ve çocuk sahibi olmakla kadın istihdamı arasındaki ilişkiyi ARDL yöntemi ile test etmişlerdir. Kadın istihdamının kadınların çocuk sahibi olma kararlarını etkilemediği, çocuk sahibi olmanın kadının uzun vadede yeniden istihdamına mani olduğuna dair yeterli kanıt olmadığını tespit etmişlerdir.

Lechman ve Kaur (2015), 162 ülkenin 1990-2012 dönemi verilerini kullanarak kadınların iş gücüne katılımları ile büyüme arasındaki ilişkinin U kadınlama hipotezini destekleyip desteklemediğini panel veri analizi ile test etmişlerdir. Kadınların iş gücüne katılımı ile büyüme arasındaki U kadınlama hipotezinin yüksek ve üst orta gelirli ülkeler grubu için büyümenin erken aşamalarında doğrulandığını, bu durumun ülkeler arasında farklılık gösterdiğini ve düşük gelirli ülkelerde ilişkinin ters U şeklinde olduğunu tespit etmişlerdir.

Korkmaz ve Dilbaz Alacahan (2013), Türkiye’de 2008-2012 döneminde erkek ve kadın istihdamı ile GSYH arasındaki ilişkiyi regresyon analizi ile test etmişlerdir. Erkek istihdamındaki bir birim artışın GSYH’yi 1.02 birim, kadın istihdamındaki bir birim artışın GSYH’yi 1.58 birim artırdığını, ancak kadın istihdamı ile GSYH arasındaki ilişkinin zayıf olduğunu tespit etmişlerdir.

Bozkaya (2013) Türkiye’de 1980-2012 döneminde kadınların sahip oldukları niteliklerle iş gücüne katılımları arasındaki ilişkiyi VAR analizi ile test etmiş, iş gücüne katılım oranının eğitilmiş ve bekâr kadınlarda daha yüksek olduğunu tespit etmiştir.

Günsoy ve Özsoy (2012) Türkiye’de 2005-2011 döneminde kadınların iş gücüne katılımının belirleyicilerini VAR analizi ile test etmişler, iş gücüne katılımın meslek lisesi mezunu kadınlarda en yüksek olduğunu, onu üniversite mezunu kadınların izlediğini tespit etmişlerdir.

Aydın (2011) Türkiye dahil 11 ülkede 1998-2008 döneminde kadınların iş gücüne katılımı ile büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ile test etmiş, kadınların iş gücüne katılım oranındaki %1’lik artışın büyümeyi rekabet gücü yüksek ülkelerde %1,24; rekabet gücü düşük ülkelerde %0,99 oranında artırdığını tespit etmiştir.

Luci (2009) 184 ülkede 1965-2005 döneminde büyüme ile kadınların iş gücüne katılımı arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ile test etmiş, bu ilişkinin kısa vadede ters yönlü olduğunu, uzun vadede U kadınlama hipotezini doğruladığını tespit etmiştir.

Klasen ve Lamanna (2009) MENA, OECD, Sahra Altı Afrika, Doğu ve Orta Avrupa, Latin Amerika, Karayipler, Doğu ve Güney Asya, Pasifik ülkelerinde 1960-2000 döneminde eğitim ve istihdamda cinsiyet eşitsizliği ile büyüme arasındaki ilişkiyi

panel veri analizi ile test etmişler, eğitim ve istihdamda cinsiyet eşitsizliğinin büyümeyi yavaşlattığını tespit etmişlerdir.

Robinson (2005) MENA ülkelerinde 1960-2000 döneminde kadınların iş gücüne katılımlarının belirleyicilerini regresyon analizi ile test etmiş, ataeril toplumsal yapının, erkeklerin birden çok işte çalışmalarının, kayıt dışı ekonominin ve verim düşüklüğü gibi sorunların kadınların iş gücüne katılımını azalttığını tespit etmiştir.

Tansel (2002) Türkiye'nin 67 ilini kapsayan il bazlı analizle 1980, 1985, 1990 yılı verilerini kullanarak işsizliğin kadınların iş gücüne katılımını olumsuz, eğitimin olumlu etkilediğini tespit etmiştir.

Seguino (2000) yarı sanayileşmiş ihracat odaklı ülkelerde 1975-1995 döneminde cinsiyete bağlı ücret eşitsizliği ile büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ile test etmiş, cinsiyete bağlı ücret eşitsizliğinin büyümeyi artırdığını ve ihracat sektöründe istihdamın kadın yoğun olduğunu tespit etmiştir.

Klasen (2000) Güney Asya, Sahra Altı Afrika, Doğu Avrupa, Doğu Asya ve Pasifik, Latin Amerika ve Karayipler, MENA, OECD ülkelerinde 1960-1992 döneminde eğitimde cinsiyet eşitsizliği ile büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ile test etmiştir. Eğitimde cinsiyet eşitsizliğinin ortalama beşeri sermayeyi azaltarak büyümeyi doğrudan, yatırım verimsizliği ve nüfus artışı üzerinden dolaylı olarak yavaşlattığını ve bölgeler arası gelişmişlik farkına yol açtığını tespit etmiştir.

Dollar ve Gatti (1999) MENA, Doğu Asya ve Pasifik, Avrupa, Orta Asya, Güney Asya, Latin Amerika ve Karayipler, Sahra Altı Afrika ülkelerinde 1975-1990 döneminde cinsiyet eşitsizliği ile gelişmişlik ilişkisini panel veri analizi ile test etmiştir. Eğitim, sağlık, ekonomik, sosyal ve politik cinsiyet eşitsizliğinin geri kalmış ülkelerde daha büyük olduğunu, bu ülkelerin düşük gelir ile bunun maliyetine katlanmak zorunda kaldıklarını tespit etmiştir.

Literatür özeti topluca değerlendirildiğinde kadın istihdamı ile büyüme arasında doğru yönlü ilişki olduğu, kadınların iş gücüne katılımını eğitimin artırdığı, cinsiyet eşitsizliğinin azalttığı açıkça görülmektedir.

5. PANEL VERİ ANALİZİ

Ekonometrik analiz; 1. Araştırma sorusunun belirlenmesi, 2. Hedef soruya cevap bulmaya yarayacak verilerin belirlenmesi ve elde edilmesi, 3. İktisat teorisi ile uyumlu ekonometrik modelin kurulması, 4. Modelin tahmini ve varsayımların test edilmesi, 5. Elde edilen bulguların yorumlanması aşamalarından oluşur (Çağlayan-Akay, 2021).

Çalışmanın araştırma sorusu, önemli bir kısmının toplam gelirinde fosil yakıt ihracatının kayda değer paya sahip olduğu Orta Doğu ülkelerinde fosil yakıtların zamanla tükenecek olmasından kaynaklanan riskin kadın istihdamını artırarak telafi edilip edilemeyeceğini ortaya koymaktır. Bu amaçla kadın istihdamı ile büyüme arasındaki ilişkinin yönü ve kuvveti araştırılacaktır. Çözümlemede $Y = f(K, L)$ şeklinde ifade edilen neo-klasik büyüme modelinden yararlanılacak, modeldeki iş gücü (L) girdisi erkek ve kadın iş gücü olarak ayrıştırılacaktır. Modele ait detaylı bilgi aşağıda verilecektir. Modelin çözümü birden çok ülkeye ait zaman serileri ile analiz yapmaya fırsat veren panel veri analizi ile yapılacaktır. Elde edilen bulguların ne ölçüde güvenilir olduğunu sınamak için gerekli testler yapılacaktır.

Analize dahil edilen Orta Doğu ülkeleri Türkiye, İran, Mısır, Suudi Arabistan, Irak, Ürdün, Lübnan, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Umman, Katar, Kuveyt ve İsrail olmak üzere 13 ülke ile sınırlandırılmıştır. İç savaş yaşadıkları için yeterli veri bulunamayan Suriye ve Yemen analize dahil edilmemiştir.

Analizde Orta Doğu ülkelerine ait 2000-2021 dönemi yıllık verileri kullanılmıştır. Veriler Dünya Bankasından elde edilmiştir. Dünya Bankası belirlediği bazı standartlara uygun olarak üye ülkelerden veri temin etmektedir. Veri uyumsuzluğu sorunu yaşanmaması ve yapılan analizin güvenilirliğinin artırılması bakımından verilerin aynı güvenilir kaynaktan elde edilmesi önemlidir.

Panel veri analizi, birden çok birime ait zaman serisi verileri ile analiz yapmaya fırsat vermesi bakımından yatay kesit ve zaman serisi analizlerine göre daha üstün bir analiz tekniğidir. Bu analizde birim sayısı arttıkça ve süre uzadıkça analize tabi veri sayısı ve serbestlik derecesi artmakta, birimler arası farklılıklardan dolayı açıklayıcı değişkenler arası çoklu bağlantı riski azalmaktadır (Taş, 2012, ss. 40-41).

$Y = f(K, L)$ şeklinde ifade edilen neo-klasik büyüme modelinde Y bağımlı değişkeni olarak satın alma gücü paritesi ile kişi başına GSYH, K bağımsız değişkeni olarak gayrisafi sermaye stoku / GSYH oranı, L bağımsız değişkeni olarak erkek istihdamı / toplam istihdam ve kadın istihdamı / toplam istihdam oranları kullanılmıştır. Fosil yakıt üretimi ve ihracatı bölge ülkelerinin birçoğunun ekonomisinde önemli yer tuttuğu ve ekonomiler arası küresel bağlantı gittikçe arttığı için modele ticari açıklık oranı (TAO) dahil edilmiştir. TAO, ihracat ve ithalat toplamının GSYH'ya oranı olarak hesaplanmaktadır. Bu açıklamalar kapsamında kurgulanan model aşağıdaki formu almış ve modelin değişkenleri Tablo 3'te topluca gösterilmiştir.

$$KBGSYH_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 GSS_{it} + \alpha_2 EI_{it} + \alpha_3 KI_{it} + \alpha_4 TAO_{it} + \alpha_i + \lambda_t + \varepsilon_{it}$$

Tablo 3: Modelin Değişkenleri

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler
KBGSYH : SGP ile Kişi Başına GSYH	GSS : Gayrisafi Sermaye Stoku / GSYH
	Eİ : Erkek İstihdamı / Toplam İstihdam
Diğer Değişkenler	Kİ : Kadın İstihdamı / Toplam İstihdam
α_0 : Sabit değer	TAO : Ticari Açıklık Oranı (X + M / GSYH)
$\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \alpha_4$: Katsayı parametreleri	
α_i : Birim etki	
λ_i : Zaman etkisi	
ε_{it} : Hata terimi	

Modelin çözümlemesinde öncelikle değişkenlere ait ortalama değer, standart sapma, minimum ve maksimum değerleri kapsayan tanımlayıcı istatistikler belirlenecektir. Sonra korelasyon ve spesifikasyon testleri ile modelin bağımsız değişkenleri arasında çoklu doğrusal bağlantı ve birimler arası oto korelasyon olup olmadığı, sabit veya tesadüfi etkilerden hangisinin geçerli olduğu, değişen varyansın olup olmadığı test edilecektir. Bu testler sonucu ulaşılan bilgiler doğrultusunda uygun tahmin modeli seçilerek gerekli çözümleme yapılacaktır.

a. Tanımlayıcı İstatistikler

Verilerin analizinde 3 ülkeye ait 22 yıllık her bir değişken için 286, beş değişken için toplam 1430 gözlem yer almıştır. Değişkenlere ait ortalama değerler, standart sapmalar, minimum ve maksimum değerler Tablo 4’te gösterilmiştir.

Tablo 4: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama Değer	Standart Sapma	Minimum Değer	Maksimum Değer
Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (KBGSYH)	286	36211.56	26797.71	4726.974	111879.8
Kadın İstihdamı (Kİ)	286	30.85897	15.12386	9.574	59.78
Erkek İstihdamı (Eİ)	286	76.63382	10.11437	60.881	96.196
Gayrisafi Sermaye Stoku (GSS)	286	25.20858	7.603151	5.585277	48.86907
Ticari Açıklık Oranı (TAO)	286	87.05268	34.82529	30.24655	191.8726

Tablo 4’te görüldüğü gibi KBGSYH’nin ortalama değeri 36211.56, standart sapması 26797.71, minimum değeri 4726.974 ve maksimum değeri 111879.8’dir. Kİ

değişkeninin ortalama değeri 30.85897, standart sapması 15.12386, minimum değeri 9.574 ve maksimum değeri 59.78'dir. Eİ değişkeninin ortalama değeri 76.63382, standart sapması 10.11437, minimum değeri 60.881 ve maksimum değeri 96.196'dır. GSS değişkeninin ortalama değeri 25.20858, standart sapması 7.603151, minimum değeri 5.585277 ve maksimum değeri 48.86907'dir. TAO'nun ortalama değeri 87.05268, standart sapması 34.82529, minimum değeri 30.24655 ve maksimum değeri 191.8726'dır. Standart sapma, serilerin aritmetik ortalaması etrafındaki ortalama sapmayı, minimum değer minimum sapmayı, maksimum değer maksimum sapmayı gösterir. Standart sapma ne kadar küçük olursa seri o kadar az dalgalanıyor demektir.

b. Korelasyon Testleri

Her bir bağımsız değişkenin diğer bağımsız değişkenlerle arasındaki korelasyon katsayıları Tablo 5'de gösterilmiştir. Korelasyon matrisi, çoklu doğrusal bağlantı problemini test etmek amacıyla oluşturulmaktadır. Korelasyon matrisi kapsamında çoklu doğrusal bağlantı problemi ile karşılaşmamak için bağımsız değişkenler arasında zayıf korelasyon olması beklenir (Aydın, 2020, s. 173). Modelin bağımsız değişkenleri arasındaki korelasyon ilişkisi %75'ten küçük olduğundan (Albayrak, 2005, s. 109) modelin çoklu doğrusal bağlantı sorunu içermediği anlaşılmıştır.

Tablo 5: Korelasyon Matrisi

	Kİ	Eİ	GSS	TAO
Kİ	1.0000			
Eİ	0.6023	1.0000		
GSS	0.1304	0.2622	1.0000	
TAO	0.3044	0.4834	0.0876	1.0000

Modelin çoklu doğrusal bağlantı sorunu içerip içermediği, panel regresyon analizinin ön koşulu olarak ayrıca varyans artış faktörü, VIF testi ile de sınanmıştır. Değişkenlere ait VIF ve tolerans değerleri Tablo 6'da gösterilmiştir. Bağımsız değişkenlerin VIF değerlerinin tamamı 10'un altında seyrettiği için değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı olmadığı bir kez daha kanıtlanmıştır.

Tablo 6: VIF Değerleri

Değişken	VIF Değeri	Tolerans Değeri
Kİ	1.57	0.636283
Eİ	1.96	0.509323
GSS	1.08	0.928146
TAO	1.31	0.764410

Tablo 6'da görüldüğü gibi, VIF değeri Kİ değişkeni için 1.57, Eİ değişkeni için 1.96, GSS değişkeni için 1.08 ve TAO değişkeni için 1.31'dir. Bu değerlerin tamamının

10'dan küçük olması uygulanan modelin çoklu doğrusal bağlantı sorunu içermediğini göstermektedir (Oğuz & Yaşar Dinçer, 2021, s. 55).

c. Spesifikasyon Testleri

Modele ait F testi, Hausman testi, değişen varyans testi, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı testi sonuçları Tablo 7'de gösterilmiştir. Klasik modelin geçerliliğini sınamak için yapılan F testi sonrasında birim etkilerin var olduğu gözlemlenmiş ve klasik modelin geçerli olmadığı tespit edilmiştir.

Sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modellerinden hangisinin geçerli olduğunu sınamak için Hausman testi yapılmış ve sabit etkiler modelinin geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Değişen varyansın geçerliliğini sınamak için değiştirilmiş Wald testi yapılmış ve modelde değişen varyansın geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Modelin otokorelasyon içerip içermediğini sınamak için Bhargava, Franzini ve Narendranathan Durbin Watson Testi ve Baltagi-Wu yerel en iyi değişmez testi yapılmıştır. Bu testlere ait bulgular incelendiğinde her iki testin istatistik değeri 2'nin oldukça altında olduğu için modelin yüksek düzeyde otokorelasyon sorunu içerdiği anlaşılmıştır. Bu bulguya göre hata terimlerinin birbirlerini takip eden değerleri, birbirlerinden bağımsız değildir. Otokorelasyon sorununu göz ardı edilerek gerçekleştirilecek analizler panel veri analizlerinde tutarsızlıklara ve sapmalara neden olabilir (Topaloğlu, 2018, s. 28).

Spesifikasyon testlerinden son olarak Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı (LM) testi ile birimler arasında korelasyon olup olmadığı araştırılmış ve birimler arasında korelasyon olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 7: Spesifikasyon Testleri

F Testi	
F İstatistiği	168.87
Olasılık Değeri	0.0000
Hausman Testi	
Ki kare İstatistiği	45.89
Olasılık Değeri	0.0000
Wald Değişen Varyans Testi	
Ki kare İstatistiği	296.56
Olasılık Değeri	0.0000
Durbin Watson ve Baltagi-Wu Otokorelasyon Testi	
Durbin Watson İstatistiği	0.28544842
Baltagi-Wu İstatistiği	0.42998942
Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı, Birimler Arası Korelasyon Testi	

Ki kare İstatistiği	380.439
Olasılık Değeri	0.0000

d. Modelin Tahmini

Modelin tahmin sonuçları Tablo 8’de gösterilmiştir. Modelde değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon sorunlarından üçüne birden rastlandığı için, modelin tahmini bu üç istatistiksel sorunun tespitinde uygulanabilen Driscoll Kraay dirençli tahmincisi ile yapılmıştır. Çözümlemede Stata 17 paket program kullanılmıştır.

Kadın istihdamının toplam istihdam içindeki payında (Kİ) meydana gelen %1’lik artışın SGP ile kişi başına GSYH’yi yaklaşık %1.18 oranında artırdığı ve bu değer hata payının yaklaşık %0.2 olduğu tespit edilmiştir. Olasılık değerinin %1’den küçük olması sebebiyle bu değişkenler arasındaki ilişkinin güvenilir ve kuvvetli olduğu anlaşılmış, Orta Doğu ülkelerinde kadın istihdamı ile büyüme arasında doğru yönlü kuvvetli ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bulgu bu alanda daha önce yapılan Eren (2019), Korkmaz (2016), Lechman ve Kaur (2015), Korkmaz ve Dilbaz Alacahan (2013), Bozkaya (2013), Aydın (2011), Klasen ve Lamanna (2009), Dolar ve Gatti (1999)’nin bulguları ile örtüşmektedir.

Tablo 8: Tahmin Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Driscoll/Kraay Standart Hata	Olasılık Değeri
Kİ	.0117818	.0020044	0.000
Eİ	-.0202773	.0036307	0.000
GSS	.0042837	.0023418	0.082
TAO	-.0025801	.0009938	0.017

Erkek istihdamının toplam istihdam içindeki payında (Eİ) meydana gelen %1’lik artışın SGP ile kişi başına GSYH’yi yaklaşık %-2 oranında azalttığı ve bu değer hata payının yaklaşık %0.36 olduğu tespit edilmiştir. Olasılık değerinin %1’den küçük olması sebebiyle bu değişkenler arasındaki ilişkinin güvenilir ve kuvvetli olduğu anlaşılmıştır. Erkek istihdamı ile büyüme arasındaki ters yönlü ilişki bölgenin kültürel yapısından, erkek egemen toplum olmasından, erkeğin ne ölçüde verimli olduğuna bakılmaksızın politik, dini, insani, kültürel değerlerle istihdam edilmesinden kaynaklanmış olabilir.

Gayrisafi sermaye stokunun GSYH’ya oranında (GSS) meydana gelen %1’lik artışın SGP ile kişi başına GSYH’yi yaklaşık %0.43 oranında artırdığı ve bu değer hata payının yaklaşık %0.23 olduğu tespit edilmiştir. Olasılık değerinin %5’den büyük olması sebebiyle bu değişkenler arasındaki ilişkinin zayıf olduğu anlaşılmıştır. Bu

durum bölgede sermaye faktörünün yeterince rasyonel kullanılmamasından kaynaklanmış olabilir.

Ticari açıklık oranında (TAO) meydana gelen %1'lik artışın SGP ile kişi başına GSYH'yi yaklaşık %-0.26 oranında azalttığı ve bu değer hata payının yaklaşık %0.01 olduğu tespit edilmiştir. Olasılık değerinin %5'ten küçük olması sebebiyle bu değişkenler arasındaki ilişkinin güvenilir olduğu anlaşılmıştır. Ticari açıklık oranı ile büyüme arasındaki ters yönlü ilişki bölge ülkelerinin ithalat kolaylığına kapılmalarından, ithalat artışının büyümeyi, istihdamı ve kişi başına geliri olumsuz etkilemesinden ve politik tercihlerin dış ticaret üzerinde etkili olmasından kaynaklanmış olabilir.

Sonuç

Orta Doğu, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesişim noktasında bulunan, köklü medeniyetlere beşiklik yapmış, üç büyük ilahi dinin doğduğu, Müslüman nüfusun baskın olduğu ve dünya enerji üssü sayılan coğrafyanın adıdır. Bunca zenginliklerine rağmen bölge ülkelerinin yeterince gelişmiş oldukları söylenemez. Bölgenin yüksek gelirli ülkeleri, sahip oldukları yüksek geliri yenilik yaparak ve ileri teknolojik ürünler üreterek değil, fosil yakıt ihraç ederek elde ettikleri ve küresel ölçekte rekabet gücü yüksek marka değeri olan firmalara sahip olmadıkları için, onları gelişmiş ülke kabul etmek pek mümkün değildir.

Çalışma çağı nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan kadınların aktif iş gücü piyasasında oldukça az yer almaları bölge ülkelerinin gelişimini yavaşlatan sebeplerden biri olmuştur. Yenilenemez enerji kaynağı olan fosil yakıtların zamanla tükenecek olması bölge ülkeleri için ciddi risk oluşturmaktadır. Bu sebeple çalışma, Orta Doğu ülkelerinde kadınların aktif iş gücü piyasasındaki düşük rollerine dikkat çekmeyi ve kadın istihdamının büyümeye olumlu katkısını kanıtlayarak kadın istihdamının artırılması halinde bölge ülkelerinin uzun vadeli gelişimlerini sürdürebileceklerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Literatürde Orta Doğu'nun sınırları konusunda fikir birliği olmadığı için, üç kıtanın kesişim noktası tanımlamasından hareketle çalışmaya dahil edilen ülkeler Türkiye, Mısır, İran, Suudi Arabistan, Irak, Bahreyn, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Umman, Katar, BAE ve İsrail ile sınırlandırılmıştır. İç savaş yaşadıkları için yeterli veri bulunamayan Suriye ve Yemen analize dahil edilmemiştir. Analize tabi dönem aralığının belirlenmesinde ülkelere ait verilerin bulunabilirliği etkili olmuştur.

Kadın istihdamının büyümeye olumlu katkısını ortaya koymak amacıyla kadın istihdamı / toplam istihdam ile SGP ile kişi başına GSYH arasındaki ilişki panel veri analizi ile test edilmiştir. Erkek istihdamı / toplam istihdam, gayrisafı sermaye stoku / GSYH ve ticari açıklık oranı diğer açıklayıcı değişkenler olarak modele dahil

edilmiştir. Kadın istihdamı / toplam istihdam oranı ile SGP ile kişi başına GSYH arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir. Buna göre bölge ülkelerinde kadın istihdamının artması halinde toplam üretim, kişi başına gelir, toplumsal refah ve ülkelerin küresel itibarı artabilecek demektir. Erkek istihdamı / toplam istihdam ve ticari açıklık oranları ile SGP ile kişi başına GSYH arasında negatif ilişki tespit edilmiştir.

Kadın istihdamı SGP ile kişi başına GSYH'yi artırırken erkek istihdamının azaltması şöyle yorumlanabilir: Ülkelerin erkek ve kadın çalışma çağı nüfus büyüklükleri birbirine yakın olduğu halde Orta Doğu ülkelerinde kadın istihdamı çok düşüktür. Gerçek hayatta emek faktörü teoride kabul edildiği gibi homojen değildir. Erkek iş gücü havuzundan verimli/verimsiz hemen herkes istihdam edilirken, kadın iş gücü havuzundan nitelikleri, çalışma arzusu ve verimliliği çok yüksek olanlar istihdam edilmiş olabilir. Bu sebeple yüksek verimli kadın iş gücü SGP ile kişi başına GSYH'yi yukarı, düşük verimli erkek iş gücü SGP ile kişi başına GSYH'yi aşağı itmiş olabilir.

Ticari açıklık oranı ile SGP ile kişi başına GSYH arasında tespit edilen negatif ilişki ithalatın GSYH'yi azaltıcı etkisinden, dış ticarete politik tercihlerin etkili olmasından ve dış ticaret açıklarının ekonomik aktiviteyi zayıflatmasından kaynaklanmış olabilir.

Sonuç itibarıyla Orta Doğu ülkelerinde verimliliğe gereken önemin verilmediği, bu sorunun girdilerle çıktılar arasındaki bağı zayıflattığı söylenebilir. Bölge ülkelerinde kadın istihdamı artırılarak kişi başına gelir, toplumsal refah ve ülkelerin küresel itibarı artırılabilir. Bu çerçevede kadınların çalışma hayatında daha çok rol almaları için eğitim düzeyi yükseltilmeli, kız çocukları dahil bütün çocukların eğitim hizmetlerine erişimleri kolaylaştırılmalı, kadınların tarım sektörü yanında sanayi ve hizmet sektörlerinde çalışabilecekleri fırsatlar oluşturulmalı, cinsiyetler arası ücret çarpıklığı giderilmeli, kadınların iş hayatında daha çok rol almalarını özendirecek kültürel dönüşüm desteklenmeli, işe alımlar objektif ölçütlere göre yapılmalı, vasıfsız kadınların meslek edinmeleri için meslek edindirme kursları açılmalı ve kadınların aktif iş hayatında daha çok rol almalarını özendirecek yasal-kurumsal düzenlemeler yapılmalıdır.

Panel veri analizi, araştırmaya konu ülkelere ait ortalama değerleri yansıması bakımından tek bir ülkeye ait analizden daha güvenilirdir. Ancak grubu oluşturan ülkelerin özellikleri birbirinden farklı olabileceği halde, bu yöntemle onların basmakalıp hale getirildiği de bir gerçektir. Bu sebeple bölge ülkeleri arası karşılaştırmalara fırsat veren, uygulanabilirliği yüksek somut önerilerin ortaya konulduğu, kapsamlı yeni çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu çalışmalarda istihdam edilen erkek ve kadınların beşeri sermaye durumlarının ve çalıştıkları sektörlerin dikkate alınması istihdam politikalarının belirlenmesinde faydalı olabilecektir.

Kaynakça

- ALBAYRAK, A. S. (2005). Çoklu doğrusal bağlantı halinde en küçük kareler tekniğinin alternatifi yanlı tahmin teknikleri ve bir uygulama. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 105-126.
- AKDEMİR, S., DAVARCIOĞLU ÖZAKTAŞ, F. ve AKSOY, N. (2019). Türkiye’de ve Seçilmiş Ülkelerde Kadının İşgücü Piyasasındaki Yeri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (43), 184-202.
- ALTUZZARRA, A., GALVEZ-GALVEZ, C. ve GONZALES-FLORES, A. (2019). Economic Development and Female Labour Force Participation: The Case of European Union Countries. *Sustainability*, 11(7), 1962.
- ATASÜ TOPÇUOĞLU, R. (2012). Küreselleşme ve Üretim Esnekleşmesi Sürecinde Kadın Emeği. *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 12(44), 3-9.
- AVCİL, C. ve BEŞER, N. Ö. (2022). Seçilmiş Orta Doğu Ülkelerinde Kadın İstihdamı ve Kalkınma İlişkisi. Gülgün Çiğdem (Ed.), *Multidisipliner Yaklaşımla İktisadi Kriz Olgusu*, 1.Baskı, 37-50.
- AYDIN, B. (2020). İktisadi göstergelerin beklenen yaşam süresi üzerindeki etkileri: Panel veri analizi. *İstanbul İktisat Dergisi*, 70(1), 163-181.
- AYDIN, F. (2011). *Kadın İstihdamının Rekabet Gücü ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye İle Rekabet Gücü En Yüksek Ülkelerin Karşılaştırılması*. [Doktora Tezi]. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BALOĞLU, Z. ve DİLEK, S. (2023). Environmental and Productivity Perceptions Affecting The Female Labour Force Participation Rate. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 268-283.
- BAYRAÇ, H. N. & ÇEMREK, F. (2022). Orta Doğu Enerji Kaynaklarının Bölge Ülkelerinin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisinin Analizi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(2), 579-591.
- BİLİK, M. (2020). Kadınların İşgücüne Katılımında Gelir Etkisi: Türkiye Örneği. *İzmir İktisat Dergisi*, 35(2), 317-326.
- BOZKAYA, G. (2013). Kadınların İşgücüne Katılımını Belirleyen Faktörler: Türkiye Üzerine Bir Analiz. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 69-89.
- BP (2023). <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/energy-outlook/natural-gas.html>
- ÇAĞLAYAN-AKAY, E. (2021) "Ekonometrik Araştırma Makalesinin Yazılmasına İlişkin Notlar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2021 Sayı 42:Özel sayı 1, Denizli, ss.Ö63-Ö74.
- ÇOBAN, M. N. (2018). *Demokrasinin Göstergelerinin Refah Üzerine Etkisi: AB Ülkeleri Üzerine Panel Veri Analizi*. [Doktora Tezi]. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DEMİR, O. (2002). Durgun Durum Büyümeden İşsel Büyüme, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(1), 2002.

- DİKMEN, N. (2006). Eğitim ve Ekonomik Büyüme: Solow-Swan Modeli. *Öneri Dergisi*, 7(25), 199-207.
- DOLLAR, D. ve GATTI, R. (1999). Gender Inequality, Income, and Growth: Are Good Times Good For Women? Policy Research Report On Gender And Development Working Paper Series, No: 1.
- EREN, M. V. (2019). MENA Ülkelerinde Sektörel Kadın İstihdamı ve Kalkınma Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(4), 106–127.
- GÜNŞOY, G. ve ÖZSOY, C. (2012). Türkiye’de Kadın İşgücü, Eğitim ve Büyüme İlişkisinin VAR Analizi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 49(568), 21–40.
- KARCIOĞLU, F. ve LEBLEBİCİ, Y. (2014). Kadın Yöneticilerde Kariyer Engelleri: ‘Cam Tavan Sendromu’ Üzerine Bir Uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(4), 1-20.
- KLASEN, S. (2000). Does Gender Inequality Reduce Growth And Development? Evidence From Cross-Country Regressions. *Sonderforschungsbereich 386: Analyse Diskreter Strukturen Discussion*.
- KLASEN, S. ve LAMANNA, F. (2003). The Impact of Gender Inequality in Education and Employment on Economic Growth in The Middle East and North Africa. Background Paper for Gender and Development in The Middle East And North Africa, World Bank, Washington, DC, USA.
- KLASEN, S. ve LAMANNA, F. (2009). The Impact Of Gender Inequality In Education And Employment On Economic Growth: New Evidence For A Panel Of Countries. *Feminist Economics*, 91–132.
- KOÇ, P. ve İZGİ ŞAHPAZ, K. (2020). Kadınların İşgücüne Katılım Oranlarını Belirleyen Faktörlerin Tespitine Yönelik Bölgesel Bir Araştırma. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 15(2), 503-524.
- KORKMAZ, M. ve DİLBAZ ALACAHAN, N. (2013). Türkiye’de Formel Piyasaya Yönelmede Kadın İşgücü Arzı ve GSYH Etkileri: Ampirik Bir Çalışma. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 887-900.
- KUTLUAY ŞAHİN, D. (2022). Kadın İstihdamının Ekonomik Büyümeye Etkisi: Ampirik Bir Analiz. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 8(2), 277-288.
- KORKMAZ, Ö. (2016). Kadınların İşgücüne Katılma Eğilimleri: Türkiye Örneği. *TİSK Akademi*, 11(22), 300-329.
- KOŞAR TAŞ, Ç. (2021). Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Sosyal Kurumlar ve Cinsiyet Endeksi Temelinde İncelenmesi: Türkiye’nin AB Üyesi Ülkeler ile Bazı Orta Doğu Ülkelerine Göre Durumu. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 60, 167-187.
- LECHMAN, E. ve KAUR, H. (2015). Economic Growth And Female Labor Force Participation–Verifying The U-Feminization Hypothesis. *New Evidence For*

- 162 Countries Over The Period 1990-2012. *Economics and Sociology*, 8(1), 246-257.
- LUCAS, R. E. (1988), "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, 22, North-Holland; 3-42.
- LUCI, A. (2009). Female Labour Market Participation And Economic Growth. *International Journal Of Innovation And Sustainable Development*, 97–108.
- MAKOWSKI, D., BEN SHACHAR, M.S. ve LUDECKE, D. (2019). BayestetR: Describing Effects and Their Uncertainty. Existence and Significance Within The Bayesian Framework. *Journal of Open Source Software*, 4(40), 1541.
- NCUBE, M., ANYANWU, J. C., ve HAUSKEN, K. (2014). Inequality, Economic Growth and Poverty in the Middle East and North Africa (MENA). *African Development Review*, 26(3), 435–453.
- OĞUZ, S. ve YAŞAR DİNÇER, F. C. (2021). Oecd ülkelerinde eğitim ve sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat Ve İşletme Dergisi*, 17(1), 47-62. <https://doi.org/10.17130/ijmeh.776845>
- OPEC (2023). https://www.opec.org/opec_web/en/data_graphs/330.htm
- ÖZEY, R. (2019). *Orta Doğu'nun Jeopolitiği*. Pegem Akademi.
- PAYNE, M. (1997). *Modern Socialy Work Theory*, Second Edition. Chicago: Lyceum Books.
- RIVERA-BATIZ, L. A. ve ROMER, P. M. (1991a), "International Trade with Endogenous Technological Change", *European Economic Review*, North Holland, 35 (1991); 971-1004.
- RIVERA-BATIZ, L. A. ve ROMER, P. M. (1991b), "Economic Integration and Endogenous Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, May 1991; 531-55.
- ROBINSON, J. (2005). Female Labor Force Participation in the Middle East and North Africa. *Wharton Research Scholars*. No:28.
- ROMER, D. (1996), *Advanced Macroeconomics*, The McGraw-Hill Companies, Inc.
- ROMER, P. M. (1986), "Increasing Returns and Long-Run Growth", *Journal of Political Economy*, 94(5); 1002-37.
- ROMER, P. M. (1990), "Endogenous Technological Change", *Journal of Political Economy*, 98-5, Sp. Issue; S71-S102.
- SAJID, S., ABDULLAH, N. ve CHİK, A. R. (2020). Infrastructure Index and Female Labor Force Participation in Developing-8 Countries: A Demand Side Approach. *Hamdard Islamicus*, 43(2), 1055-1081.
- SEGUINO, S. (2000). Gender Inequality and Economic Growth: A Cross-Country Analysis. *World Development*, 28(7), 1211-1230.
- SIAH, A. ve LEE, G. H. Y. (2015). Female Labour Force Participation, Infant Mortality and Fertility in Malaysia. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 20(4), 613–629.
- SOLOW, R. M. (1956), "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *Quarterly Journal of Economics*, 70; 65-94.

- TANSEL, A. (2002). Economic Development and Female Labour Force Participation in Turkey: Time–Series Evidence and Cross–Province Estimates. *Papers in Economics, 01/05T, Economic Research Center*, 1–31. Middle East Technical University.
- TAŞ, N. (2012). *Ekonomik Değişkenlerin Panel Veri Analizi İle Çözümlemesi*, [Doktora Tezi], İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TOPALOĞLU, E. E. (2018). Bankalarda finansal kırılganlığı etkileyen faktörlerin panel veri analizi ile belirlenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(1), 15-38.
- TÜTÜNCÜ, A. ve ZENGİN, H. (2020). E7 Ülkelerinde Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 16(1), 1-16.
- ULUSOY, R., YAZICI, E. & ALTUN, İ. (2017). Petrol Fiyatlarında Yaşanan Belirsizlik ve Orta Doğu’da Sürdürülebilir Büyüme: Orta Doğu Ekonomilerinin Çeşitlendirilmesi. *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(15), 31-45.
- WORLD BANK (2023a).
<https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.TOTL.SP.MA.ZS?end=2020&locations=XM-XP-XD-IL-BH-OM-AE-QA-LB-KW-JO-IQ-SA-EG-IR-TR&start=2000>
- WORLD BANK (2023b).
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=OE-XD-XP-XM>

G7 ÜLKELERİNDEKİ AR-GE FAALİYETLERİNİN İHRACAT ÇEŞİTLİLİĞİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ¹

Necati ÇİFTÇİ², Gizem DİLSİZ³

Öz

Bireylerin gereksinimlerinin artmasıyla beraber ihracata dayalı pek çok ürün çeşitliliği ortaya çıkmıştır. Özellikle firmaların en kısa zamanda daha çok ürün çeşitliliği sağlamalarında yenilikçi ve verimli teknolojiler ayrı bir önem taşımaktadır. Yenilikçi ve verimli teknolojilerinin üretimi konusunda ar-ge faaliyetlerinin rolü oldukça büyüktür. Böylelikle firmalar daha çok ihracat ürün çeşitliliğini sağlayarak iktisadi büyümeye daha çabuk ulaşır. İncelenen literatür çalışmalarının birçoğu “ihracat çeşitliliğinin artmasıyla birlikte iktisadi büyümenin artması” olgusunu doğrulamaktadır. Literatür çalışmalarının büyük bir kısmında doğrudan yabancı yatırımların ihracat çeşitliliğini arttırıcı etkiye sahip olduğu gözlemlenirken, bazı kısımlarında ihracat ürün çeşitliliği üzerindeki herhangi bir etkisinin olmadığı gözlemlenmiştir. Doğrudan yabancı yatırımlar dışında ihracat çeşitliliğini etkileyen başka faktörler de olabilmektedir. Bu çalışmada; ar-ge harcamaları, ticari dışa açıklık ve finansal gelişmenin, ihracat çeşitliliği üzerindeki etkisini araştırmak üzere G7 ülkelerine ait 2000-2020 arasındaki dönemin verilerinden yararlanılarak panel veri analizi yapılmıştır. İhracat ürün çeşitliliği HHI (Herfindahl-Hirschman İndeksi) kullanılarak modele dahil edilmiştir. Çalışmada sırasıyla; Peseran ve Yamagata (2008) homojenlik testi, değişkenlerde korelasyon olup olmadığının anlaşılması amacıyla Breusch-Pagan (2008) yatay kesit bağımlılığı testi, CADF ve CIPS birim kök testleri, Kao (1999) ile Pedroni (2004) eşbütünleşme testleri kullanılmıştır. Modelde yer alan değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerini incelemek üzere Panel AMG (Genişletilmiş Grup Tahmincisi) metodu ve Dumitrescu-Hurlin (2012) testi kullanılmıştır. Panel AMG uzun dönem tahmin analizinde; ar-ge harcamaları ile ticari dışa açıklık değişkenlerinin ihracat ürün çeşitliliği üzerindeki etkisinin pozitif ve anlamlı olduğuna ilişkin bulgulara ulaşılırken, finansal gelişme indeksi değişkeninin ihracat ürün çeşitliliği üzerindeki etkisinin negatif ve anlamsız olduğuna ilişkin bulgulara ulaşılmıştır. Dumitrescu-Hurlin (2012) nedensellik testinin sonucunda ise ar-ge harcamaları ile ihracat ürün çeşitliliği arasında çift yönlü ilişki, ticari dışa açıklık ile ihracat ürün çeşitliliği arasında çift yönlü ilişki ve finansal gelişme indeksinden ihracat ürün çeşitliliğine doğru tek yönlü ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İhracat ürün çeşitliliği, Yenilikçi, Ar-Ge, Panel AMG.

¹ Bu çalışma Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalında Prof. Dr. Necati Çiftçi danışmanlığında Tezli Yüksek Lisans yapan Gizem Dilsiz tarafından hazırlanan “İhracat Çeşitliliğini Etkileyen Faktörler ve Ar-Ge Faaliyetlerinin İhracat Çeşitliliği Üzerindeki Etkisi” adlı tezden türetilmiştir.

² Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Bilecik/TÜRKİYE, e-posta: necati.ciftci@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6100-7597

³ Yüksek Lisans Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Bölümü, Bilecik/TÜRKİYE, e-posta: gzm.dls.16@gmail.com, ORCID: 0009-0007-3756-2073

Abstract

THE ROLE OF R&D ACTIVITIES IN G7 COUNTRIES ON EXPORT DIVERSITY

With the increase in the needs of individuals, many export-based product varieties have emerged. Innovative and efficient technologies are especially important for companies to provide more product diversity in the shortest time. R&D activities play a significant role in the production of innovative and efficient technologies. In this way, companies achieve economic growth more quickly by providing more export product diversity. Many of the literature studies examined confirm the phenomenon of "economic growth increases with the increase in export diversity". Foreign direct investments factor; While it has been observed that it has an increasing effect on export diversity in most of the literature studies, it has been observed in some parts of the studies that it does not have any effect on export product diversity. Apart from direct foreign investments, there may be other factors affecting export diversity. Here in this study; To investigate the impact of R&D expenditures, trade openness and financial development on export diversity, panel data analysis was conducted using data from the G7 countries for the period between 2000 and 2020. Export product diversity is included in the model using the HHI (Herfindahl-Hirschman Index). In the study, respectively; Peseran and Yamagata (2008) homogeneity test, Breusch-Pagan (2008) cross-section dependence test, CADF and CIPS unit root tests, Kao (1999) and Pedroni (2004) cointegration tests were used to understand whether there was a correlation in the variables. Panel AMG (Extended Group Estimator) method and Dumitrescu-Hurlin (2012) test were used to examine the causality relationships between the variables in the model. In Panel AMG's long-term forecast analysis; While findings were found that the effect of R&D expenditures and trade openness variables on export product diversity was positive and significant, findings were found that the effect of the financial development index variable on export product diversity was negative and insignificant. As a result of the Dumitrescu-Hurlin (2012) causality test, it was concluded that there is a bidirectional relationship between R&D expenditures and export product diversity, a bidirectional relationship between trade openness and export product diversity, and a unidirectional relationship from the financial development index to export product diversity.

Key Words: Export product diversity, Innavigator, R&D, Panel AMG.

Giriş

Globalleşmenin hız kazanmasıyla birlikte ülkeler arasında ekonomik ve ticari etkileşimde büyük artışlar olmuştur. Kaliteli ürünler üretip talep eden ülkelere ihraç etmek ve buna bağlı olarak rekabet gücünü arttırmak isteyen ülkeler arasında ticari ve sosyal etkileşim hız kazanmıştır. (Çelik, 2022, s. 147).

Sanayi Devrimiyle birlikte yeni fabrikalar kurulmuş, teknolojik ilerlemeler kaydedilmiş ve imalat sanayisinde önemli artışlar ortaya çıkmış, enerji kaynakları kullanımı yaygınlaşmış ve tüm bunların sonucunda ürün çeşitliliğinde büyük artışlar olmuştur. Yeni kurulan sanayilerde istihdam edilecek işgücüne gereksinim duyulması

kırdan kentlere doğru büyük bir göç akını başlatmıştır. Firmaların uluslararası rekabet edebilme gücünü arttırabilmeleri için üretim ve ticaret koluna bağlı olarak teknolojik değişimleri takip etmeleri, yeni fikirler ve yeni üretim teknikleri geliştirmeleri gerekmektedir (Bilmez, 2023, s. 4-6). Firmaların ihracata yönelik yeni pazarlar arayışında olmaları, faaliyetlerinin daha geniş bir alana yayılmasına yol açmış ve sonuç olarak firmaların hem rekabet potansiyelini arttırmış hem de ürün çeşitliliğinde artışa neden olmuştur. Dış ticaretin gücünü kanıtlayan önemli faktörlerden biri firmaların rekabetçiliğidir (Karagöz, 2022, s. 6-12).

İhracat potansiyeli ve teknolojik yenilikler gibi anahtar kavramlar son yıllarda oldukça ön plana çıkmıştır. Çünkü hem üretim kapasitesini genişletilmesi hem de ürün çeşitliliğinin arttırılması gibi kapsamlı faaliyetler yenilikçi firmalar tarafından yapılmaktadır.

Teknolojik ve bilimsel ilerleme hızlı bir şekilde gelişme kaydetmektedir. Bu gelişmeler pek çok açıdan yenilenme ve değişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Yenilik kavramı ile ilişkili olmasından dolayı buluş ve inovasyon konuları birbirine benzetilse de aralarında birtakım farklıklar vardır. Yenilenme ve değişim aşamaları sonrasında inovasyon ortaya çıkmaktadır (Taş, 2017, s. 100). Yenilik, yaşamımızın her anında önemli bir yere sahiptir. Belli hedefe yönelik bir strateji belirlenip, bu stratejinin dikkatlice uygulanması sonucunda etkili yenilikler ortaya çıkmaktadır (İzmiroğlu, 2024, s. 3). İnovasyon, gerek firmaların rekabet başarısını sürdürmesi gerekse verimliliği yükseltmesi gibi yararları nedeniyle iktisadi çalışmalara ilham kaynağı olmuştur. Örneğin Schumpeter, inovasyonun ülkenin üretim süreci ve ekonomik kalkınma üzerinde önemli bir role sahip olduğuna değinmiştir (Kitapçı, 2019, s. 56). Daha açık bir ifadeyle Schumpeter; yeniliğe dayalı ürünlerin çeşitli pazarlara ulaştırılması, yeni pazarlama alanlarının yaratılması, özgün ve yenilikçi fikirler doğrultusunda firmalar tarafından yeni üretim metotlarının uygulanması gibi konular üzerinde inovasyon etkisinin oldukça güçlü olduğundan söz etmiştir (Schumpeter, 1934, s. 66). Ünlükaplan (2009), AB'ye dahil 27 ülke üzerinden yaptığı çalışmada; inovasyon, ekonomik kalkınma ve rekabetçilik faktörleri arasında oldukça güçlü ilişkiler içerdiğine ilişkin sonuçlarına ulaşmıştır. Bu doğrultuda; inovasyon, nitelikli ve özgün teknolojileri doğurmaktadır. Nitelikli ve özgün teknolojileri kullanan bir firma, kaliteli ürünler üretme ve kısa zamanda çok sayıda ürün ortaya çıkarma olasılığı diğer firmalara göre daha yüksek olur. Çünkü kullanılan nitelikli teknolojiler sayesinde hem ürünlerin verimliliği artar hem de kısa sürede daha çok ürün elde edilerek zamandan tasarruf sağlanır. Çok sayıda ürün çeşitliliğini kazandıran ve verimli ürünleri ortaya çıkaran firma dünya ticaretinde rekabet gücünü korumuş olur. Böylece dünya ticaretinde rekabetçiliği koruyan firma ekonomik kalkınma sağlar. Günümüzde bireyin yaşamını kolaylaştıran pek çok ilerlemenin arka planında yenilikçi düşünceler bulunmaktadır. Bu yenilikler, büyük ölçüde yenilikçi düşünceleri göz ardı etmeyen, bilgi ve teknoloji alanındaki çalışmalarını teşvik eden, ar-ge faaliyetlerine yüksek destekler sağlayan Japonya, ABD ve Almanya gibi ülkelerde

ortaya çıkmaktadır. Bahsedilen ülkeler, inovasyona gerekli yatırımı sağlayarak sosyo-ekonomik çerçevede ileri bir inovasyon kültürünün gelişmesine öncülük etmişlerdir (Şahinli ve Kılınç, 2013, s. 333).

Ar-Ge faaliyetleri, verimlilik artışları elde edilmesinin yanında ülkenin toplumsal ve iktisadi refahını arttırma konusunda da önemli bir role sahiptir (Karakuş, 2021, s. 1381). İçsel büyüme teorileri çerçevesinde büyümenin en önemli motorlarından biri beşeri sermaye yatırımlarıdır. Yatırımların bilgi ve sermaye yönünde gerçekleşmesinin büyümeyi doğrudan arttıracığı öngörülmektedir (Ceylan, 2023, s. 23).

Ar-Ge faaliyetleri, ihracat çeşitliliği üzerinde arttırıcı bir role sahiptir. Ar-Ge faaliyetleriyle birlikte inovasyona dayalı teknolojiler ortaya çıkar ve ortaya çıkan bu teknolojiler üzerinden daha yenilikçi ve kaliteli ürünler elde edilir. Daha fazla ürün çeşitliliği sağlayan bir firma global anlamda hem rekabetçiliğini sürdürür hem de ihracat geliri elde eder (Yaşar, 2021, s. 1048).

Al-Kawaz (2008) ve Mubeen ve Ahmad (2016) çalışmalarında, ticari dışa açıklık faktörünün ihracat çeşitlendirmesi üzerinde önemli katkılar sağladıklarına ilişkin sonuçlara ulaşmışlardır. Uluslararası ticareti gerçekleştiren ülkeler ihracata dayalı pek çok ürün çeşitliliğini sağlamaktadırlar. Ancak bazı ülkelerde ticari açıklığının yaşanmasının nedeni daha düşük düzeyde ihracat faaliyetlerinin gerçekleştirilmesidir. Ticari dışa açıklarının artmasıyla birlikte ülkeler daha çok ürün çeşitlendirilmesine yönelmektedirler. Bunun için ihracat çeşitliliğini arttıracak birtakım faaliyetlerde bulunmaları söz konusudur. Böylece ülkeler çeşitli ürünlerle daha geniş pazarlara ulaşarak ihracatlarını arttırabilirler (Yaşar, 2021, s. 1049).

Finansal kurumlarının artması ve daha kaliteli finansal hizmetlerinin gerçekleşmesi üzerinde finansal gelişmenin etkisi oldukça büyüktür. Finansal gelişmenin etkisiyle birlikte hem ihracat yapan firma hem de genel ihracat açısından çeşitli krediler ve destekler sağlanır (Karataş, 2022, s. 10-11). Xinzhong (2021), mamul ürünlerin üretimi açısından finansal gelişmişlik düzeyi yüksek olan ülkeler finansal gelişmişlik düzeyi düşük olan ülkelere göre daha avantajlı olduklarını belirtmektedir. Aynı zamanda finansal destekler sunularak inovasyona dayalı teknolojiler üretilir (Bardakçı ve Barut, 2023, s. 131). Bu doğrultuda inovasyon dayalı teknolojilerinin kullanılmasıyla birlikte daha fazla ürün çeşitliliği sağlanır.

Bu çalışmada, G7 ülkelerinin ar-ge harcamaları, ticari dışa açıklık ve finansal gelişim indeksi bağımsız değişkenler ve ihracat ürün çeşitliliğini temsilen Herfindahl-Hirschman İndeksi (HHI) de bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Çalışmada Panel AMG yöntemi kullanılarak, modelde yer alan bağımsız değişkenlerin ihracat ürün çeşitliliği üzerindeki etkisi incelenmiştir.

Hazırlanan çalışmada ilk olarak; ‘‘ihracat çeşitlendirmesi’’ konusu ile ilgili literatür incelenmiştir. İkinci olarak çalışmanın hedefine ve kullanılan metotlara ilişkin bilgiler özet halinde aktarılmıştır. Son olarak ise yapılan panel veri analiz ile ilgili ampirik

metodoloji tanıtılmış ve uygulanan yöntem sonucunda ulaşılan bulgular tablo olarak gösterilmiş ve yorumlanmıştır.

1. Literatür Çalışmaları

İhracat çeşitlendirmesi veya diğer bir deyişle ihracat yoğunlaşması, son yıllarda oldukça popüler bir kavram olmuştur. Pazar yoğunlaşmasını ve ürün çeşitliliğini ölçmek üzere farklı birçok indeksten yararlanılmaktadır. İncelenen literatürlerin büyük bir çoğunluğu ihracat çeşitliliği kapsamında iktisadi büyüme ve doğrudan yabancı yatırımlar ile ilgili konular üzerinde analizlerin yoğunlaştığını göstermektedir (Arip, Karim ve Yee, 2010; Değer, 2010; Acaravcı ve Kargı, 2015; Can ve Kösekahyaoglu, 2016; Akar ve Ay, 2018; Cunda ve Hatırlı, 2019; Yaşar, 2019; Altun ve Benli, 2019; Yaşar ve Akalın, 2021; Çelik, 2022). Tablo 1’de ihracat çeşitliliği hakkında yapılan çalışmalar özet halinde sunulmuştur. İncelenen literatürün genelinde ihracat çeşitliliğinin, ülkelerin ekonomik büyümesi üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Banga (2006), doğrudan yabancı yatırımların ihracat çeşitliliği açısından etkisinin olup olmadığını incelemek üzere 1994-2000 arasındaki dönemi içeren Hindistan imalat sektörünü ele almıştır. Bu amaçla ABD ve Japon yatırımlarının ihracat çeşitliliği üzerindeki etkisi incelenmiştir. ABD yatırımlarının Hindistan’daki ürün çeşitliliğine katkı sağladığı ancak Japon yatırımlarının Hindistan’daki çeşitliliğe katkı sağlamadığına yönelik bulgulara ulaşmıştır.

Tablo 1. İhracat Çeşitliliği Literatür Özeti

Yazarlar (Yıl)	Ülke-Ülke Sınıflandırması	Dönem	Kullanılan Metodoloji	Bulgular
Arip, Karim ve Yee (2010)	Malezya	1980-2007	VECM (Vektör Hata Düzeltme Modeli, Granger Nedensellik	İhracat çeşitliliğinden iktisadi büyümeye doğru tek taraflı ilişki çıktığı ve ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyüme açısından payının oldukça önemli olduğuna değinmiştir.
Değer (2010)	Türkiye	1980-2006	Johansen Eşbütünleşme, Granger Nedensellik, Regrasyon Analizi	Eşbütünleşme testi sonucunda ekonomik büyüme ve ihracat çeşitliliği arasında uzun dönemde istatistiki yönden anlamlı bir ilişki

				olduğu bulunmuştur. Granger nedensellik testine göre ise GSYİH ve nüfus değişkenleri arasında çift yönlü ilişki çıkmıştır. Açıklık değişkeninden GSYİH değişkenine doğru tek yönlü ilişki çıkmıştır.
Acaravcı ve Kargı (2015)	Türkiye	1995-2012	ARDL eşbütünleşme, Granger nedensellik testi	Dışa açıklık, reel GSYİH, ihracat çeşitliliği, reel fiziki yatırımlar gibi kullanılan değişkenlerin hiç birinde eşbütünleşme ilişkisine rastlanılmadığı ve Granger nedensellik testinde ihracat ürün çeşitlendirmesinden dışa açıklığa doğru tek taraflı bir ilişki olduğu saptanmıştır. Diğer değişkenler arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır.
Erkan ve Sunay (2016)	Türkiye	2000-2014	Gini-Hirschman İndeksi, Ticaret Yoğunlaşma Oranı	Ülkenin ihracat kapsamındaki ürünleri çeşitlendirerek birden fazla ülkeye ihraç etmesinin hem belli ürünlere olan gereksinimi azaltacağını hem de rekabet potansiyelini yükselteceğini öngörmüştür.

Can ve Kösekahyaoğlu (2016)	16 Ülke	1995-2010	EKK	Doğrudan yabancı yatırımların ihracat sepetindeki ürünlerin artışının sağlanmasında önemli faktör olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Aydiner (2017)	Türkiye'deki Bölgeler	2002-2015	Mekansal Panel Veri Analizi	İhracat yapan firma sayısının artmasına bağlı olarak ürün çeşitliliğinin de arttığı sonucuna ulaşılmıştır.
Akar ve Ay (2018)	Türkiye	1998-2014	Eşbütünleşme, Hata Düzeltme Modeli (ECM), Engle-Granger	İhracat çeşitlendirmesinin yapılması hem GSYİH'yi hem de ihracatı pozitif açıdan etkilemiştir. Ayrıca Granger nedensellik testinde ihracat ile ihracat çeşitliliği değişkenleri arasında çift yönlü ilişki bulunurken, GSYİH değişkeninden ihracat değişkenine doğru tek taraflı ilişki bulunmuştur.
Cunda ve Hatırlı (2019)	Türkiye	1970-2010	Granger Nedensellik, VAR Analizi	Doğrudan yabancı yatırımların herhangi bir açıdan ihracat çeşitliliği üzerinde etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
Yaşar (2019)	121 Ülke	1999-2000 2000-2010	ANOVA Testi, MANOVA Analizi	Uluslararası ticaretin hem ürün hem de pazar çeşitlendirmesi yönünden anlamlı açıdan farklı kategorilere dağıtılabileceği

		2010- 2015		gözlemlenmiştir. Yüksek gelirli ülkelerin genelde daha kaliteli ürün ya da pazar çeşitlendirmesini gerçekleştirdiğine yönelik bulgulara ulaşmıştır.
Altun ve Benli (2021)	Türkiye	2002q1- 2019q4	Eşbütünleşme, ARDL	İhracat ürün çeşitliliğinde kullanılan üç farklı indeksin her biri ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki yaratmıştır.
Bağrıyanık (2021)	BRICS Ülkeleri	2002- 2014	AMG	İktisadi büyüme ile ihracat çeşitliliği CO ₂ seviyesi üzerinde olumlu etki yaratmıştır.
Bolat ve Kaplan (2021)	Türkiye	2010- 2019	PPML, Entropi Endeksi	Türkiye ihracatını gerçekleştirdiği 10 sektörün sadece 8'inde ülke çeşitlendirilmesinin sağladığını gözlemlemiştir.
Yaşar ve Akalın (2021)	Türkiye	2000- 2017	CCE	Reel döviz kurunda yaşanan yükselişler ülkenin reel ihracatını negatif etkilemiştir. Ayrıca ürün çeşitliliğinin artması, ülkenin reel ihracatını arttırıcı etkiye sahiptir.
Çelik (2022)	Türkiye	1989- 2020	ARDL	İhracat çeşitliliğini temsil etmek üzere teknoloji yoğunluk esas alınmış ve teknoloji yoğunluk yönünden dört farklı grup dikkate alınmıştır. Emek

				yoğunluğuna sahip malların ihracatının iktisadi büyüme üzerindeki etkisi olumlu iken teknoloji ve sermaye yoğunluğuna sahip mallarının ihracatının iktisadi büyüme üzerindeki etkisi olumsuz çıkmıştır. Hammadde yoğunluğuna dayalı malların ihracatı ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki anlamsız çıkmıştır.
Şahin ve Çukuryurt (2022)	Rusya	2001-2020	Gini-Hirschman İndeksi (GH), Yoğunlaşma Oranı (CR)	Popülasyonda yaşanan artışın yoğunlaşma oranını negatif açıdan etkilediği, doğrudan yabancı yatırımlar ile reel döviz kurunda ortaya çıkan yükselişlerin yoğunlaşma oranını pozitif açıdan etkilediğine yönelik bulgulara ulaşılmıştır. Reel döviz kurunun artması ise Gini-Hirschman indeksini olumlu yönde etkilemiştir.

2. Ampirik Analiz

2.1. Modeldeki Veri Seti

Çalışmada, 2000-2020 arası yıllık veriler kullanılarak G7 ülkeleri (Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, ABD, Kanada, Japonya) için ar-ge faaliyetlerinin ihracat çeşitliliği üzerindeki etkisini tespit etmek üzere panel veri analizi yapılmıştır. G7 ülkelerine ek olarak Türkiye de modele dahil edilmek istenmiştir. Ancak anlamlı ve güvenilir

sonuçlar elde edilemediği için modelde yer almamıştır. Modelde kullanılan bağımsız değişkenler; ar-ge harcamaları (lnRD), ticari açıklık (lnTRADE) ve finansal gelişme (lnFD) indeksidir. Modeldeki bağımsız değişkenlerinin ölçütü olarak ise milyon ABD doları cinsinden ar-ge harcamaları, ticari dışı açıklığın GSYİH'ya oranı, IMF finansal gelişmişlik indeksi ele alınmıştır. Bağımlı değişken olan ihracat ürün çeşitliliğini (lnDIV) temsil etmek üzere Herfindahl-Hirschman İndeksi (HHI) kullanılmıştır. Kullanılan bu değişkenler OECD veri tabanı, UNCTAD ve World Bank kaynaklarından elde edilmiştir. Modelde yer alan değişkenlerin ekonometrik analizi Stata 15.0 programı kullanılarak yapılmıştır. İlk olarak modelde yer alan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin doğal logaritması (ln) alınmıştır. Modelde kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de görülmektedir. Modelde 2000-2020 dönemine ilişkin toplam 147 gözlem değeri yer almaktadır.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

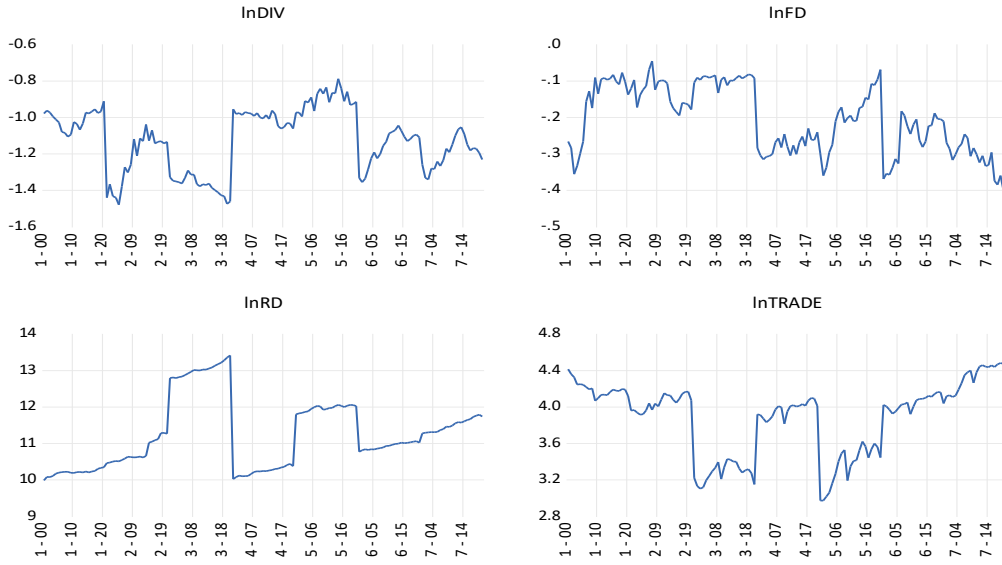
Değişkenler	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
lnDIV	147	-1.224755	0.1704887	-1.47841	-0.7874579
lnFD	147	-0.2054447	0.0930745	-0.4007809	-0.0452328
lnTRADE	147	3.893429	0.3990818	2.973466	4.483227
lnRD	147	11.23498	0.9583272	9.987277	13.41796

Çalışmada bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişki (1) nolu denklemde gösterilmiştir.

$$\ln DIV_{it} = \alpha + \gamma_1 \ln FD_{it} + \gamma_2 \ln TRADE_{it} + \gamma_3 \ln RD_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Çalışmada kullanılan her bir değişkenin logaritmik zaman seyirleri 2000-2020 dönemi itibariyle Grafik 1'de görülmektedir:

Grafik 1. Değişkenlerin 2000-2020 Dönemindeki Eğilimi

Herfindahl-Hirschman İndeksi ise (2) nolu denklemde gösterilmiştir. Bu denklem yardımıyla ihracat sepetinde yer alan ürün çeşitliliği veya ürünlerin yoğunluğu gözlemlenebilir. İlk olarak formülde ifade edilen “j” incelenen ülkeyi belirtirken “i” kullanılan ürünü göstermektedir. Formüldeki “ H_j ” j ülkesine ait ihracat ürün yoğunlaşmasını ifade eder. “ $X_{i,j}$ ” i ürünü için j ülkesinin gerçekleştirdiği ihracat değerinin toplamını ifade eder. “N” ise SITC Revizyon 3 seviyesine göre ülkenin ihraç ettiği ürün adedini göstermektedir. HHI endeksi 0 ve 1 arasında bir değer almaktadır. Bu endeksin değerinin büyük çıkması ihracatta yoğunluğun arttığını gösterir (UNCTAD/STAT, 2019, s. 4).

$$H_j = \frac{\sqrt{\sum_{i=1}^N \left(\frac{X_{i,j}}{X_j}\right)^2} - \sqrt{\frac{1}{N}}}{1 - \sqrt{\frac{1}{N}}} \quad (2)$$

2.2. Ampirik Metodoloji ve Bulgular

Ar-Ge harcamaları, ticari dışa açıklık ve finansal gelişme indeksi gibi açıklayıcı değişkenlerinin ihracat ürün çeşitliliği değişkeni üzerindeki etkisini incelemek amacıyla Peseran ve Yamagata (2008) homojenlik testi, 2. kuşak birim kök testlerinden CIPS ve CADF testleri, Pedroni (2004) ile Kao (1999) eşbütünlük testleri, Panel AMG (Genişletilmiş Ortalama Grup) Tahmincisi ve Dumitrescu-Hurlin (2012) nedensellik testi kullanılmıştır. Peseran ve Yamagata (2008) tarafından önerilen ve serilerin eğim katsayılarının homojen veya heterojen olma durumlarını tespit etmek üzere delta testi kullanılmaktadır. Aşağıda (3) numaralı denklemde delta istatistiği ve (4) numaralı denklemde ise düzeltilmiş delta istatistiği yer almaktadır (Küçükaksoy ve Akalın, 2017, s. 27).

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \tilde{S} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (3)$$

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \tilde{S} - E(\tilde{Z}_{it})}{\sqrt{Var(\tilde{Z}_{it})}} \right) \quad (4)$$

H_0 : Eğim katsayıları homojendir.

H_1 : Eğim katsayıları heterojendir.

Tablo 3. Peseran ve Yamagata (2008) Homojenlik Testinin Sonuçları

Testler	Test İstatistiği
$\tilde{\Delta}$	7.398(0.000)*
$\tilde{\Delta}_{adj}$	8.475(0.000)*

Not: * %1 düzeyinde istatistik anlamlılığını ifade etmektedir.

Homojenlik testi Tablo 3'te gösterilmiş ve tablodan anlaşılacağı üzere H_0 hipotezi reddedilmiştir. Dolayısıyla değişkenlerin eğim katsayıları heterojendir.

Birimler arasında korelasyonun olup olmama durumunu incelemek üzere Breusch Pagan (1980) yatay kesit bağımlılığı testi kullanılmaktadır. Eğer birimler arasında korelasyon varsa diğer bir deyişle yatay kesit bağımlılığı söz konusu ise ikinci kuşak testlerin kullanımının tercih edilmesi daha doğru olur. Birimler arasında korelasyon yoksa o zaman birinci kuşak testler tercih edilebilir. Aşağıda gösterilen (5) ve (6) nolu denklemlerde korelasyon testi yer almaktadır (Tatoğlu, 2020, s. 238):

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{p}_{ij}^2 \quad (5)$$

$$\hat{p}_{ij} = \hat{p}_{ji} = \frac{\sum_{t=1}^T e_{it} e_{jt}}{(\sum_{t=1}^T e_{it}^2)^{1/2} (\sum_{t=1}^T e_{jt}^2)^{1/2}} \quad (6)$$

Yukarıdaki (5) ve (6) nolu denklemlerde i ve j birimler arasındaki kalıntıyı ele alan korelasyon katsayısını göstermektedir. LM (Breusch Pagan 1980) testi, LM adj (Peseran, Ullah ve Yamagata 2008) testi ve LM CD (Peseran 2004) testine göre birimler arasında korelasyon varlığının tespit edilmesi durumunda ikinci kuşak testleri

daha iyi sonuçlar vermektedir. Tablo 4'te Breusch Pagan LM 1980 ve LM adj testinde çıkan sonuçlar %1 anlamlılık seviyesinde ve LM CD ise % 5 anlamlılık seviyesinde yatay kesit bağımlılığı olduğunu göstermektedir.

H_0 : Birimler arasında yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H_1 : Birimler arasında yatay kesit bağımlılığı vardır.

Tablo 4. Breusch-Pagan 1980 Yatay Kesit Bağımlılığı Testinin Sonuçları

Test	t istatistiği	olasılık
LM	57.42*	0.0000
LM adj *	11.69*	0.0000
LM CD *	2.286**	0.0223

Not: *, ** sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde istatistik anlamlılığını ifade etmektedir.

CADF ve CIPS testleri yatay kesit barındıran ya da birimler arasında korelasyon söz konusu olduğunda uygulanabilecek ikinci kuşak birim kök testleri arasındadır. CADF birim kök testi Peseran (2007) öncülüğünde geliştirilmiş ve “Yatay Kesit Genişletilmiş Dickey Fuller” ismiyle bilinmektedir. ADF regresyonunda serilerin gecikmeli düzeyleri regresyona dahil edilmekte ve bu şekilde birimler arasındaki korelasyon ortadan kalkmaktadır. Otokorelasyonun olmadığı durumlarda (7) nolu eşitlikte CADF regresyonu ve (8) nolu eşitlikte ise t istatistiği gösterilmiştir (Tatoğlu, 2020, s. 84-85).

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i + \rho_i^* Y_{it-1} + d_0 \bar{Y}_{t-1} + d_0 \Delta \bar{Y}_t + \varepsilon_{it} \quad (7)$$

$$t_i(N, T) = \frac{\Delta Y_i' \bar{M}_w Y_{i,-1}}{\hat{\sigma}_i (Y_{t-1}' \bar{M}_w Y_{i,-1})^{1/2}} \quad (8)$$

CADF test istatistiğinin ortalaması alınarak hesaplanan CIPS test istatistiği (9) nolu eşitlikte gösterilmiştir (Tatoğlu, 2020, s. 86):

$$CIPS = N^{-1} \sum_{i=1}^N CADF_i \quad (9)$$

Tablo 5. CADF VE CIPS Birim Kök Testleri

Değişkenler	CADF Testi			CIPS Testi		
	Düzeyde			Düzeyde		
	t-bar	Gecikme Uzunluğu	Z(t-bar)	t-bar	Gecikme Uzunluğu	Z(t-bar)
lnDIV	-1.960	1	-0.546 (0.293)	-2.214	1	-0.546 (0.293)
lnFD	-1.675	1	0.231 (0.591)	-2.299	1	0.231 (0.591)
lnTRADE	-1.515	1	0.667 (0.748)	-1.226	1	0.667 (0.748)
lnRD	-1.441	1	0.869 (0.808)	-1.931	1	0.869 (0.808)
Değişkenler	CADF Testi			CIPS Testi		
	1. Farkı Alınmış			1. Farkı Alınmış		
	t-bar	Gecikme Uzunluğu	Z(t-bar)	t-bar	Gecikme Uzunluğu	Z(t-bar)
lnDIV	-3.085*	1	-3.481 (0.000)	-4.458*	1	-4.101 (0.000)
lnFD	-3.471*	1	-4.472 (0.000)	-5.329*	1	-5.180 (0.000)
lnTRADE	-2.367***	1	-1.637 (0.051)	-2.828**	1	-2.069 (0.019)
lnRD	-2.325***	1	-1.529 (0.063)	-3.314***	1	-1.540 (0.063)

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyesinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Durağanlık testi için hesaplanan sonuçlar Tablo 5'te sunulmuştur ve tüm değişkenlerin birim kök içerdiği ve birinci farkı alındığı zaman (Δ) durağanlaştığı gözlemlenmiştir.

Kullanılan değişkenlerin uzun dönemde birbirleriyle olan ilişkisi panel eşbütünleşme testleri aracılığıyla incelenmektedir. Eşbütünleşme testlerinden Kao (1999) ve Pedroni (2004) testleri yardımıyla değişkenlerin eşbütünleşme durumu araştırılarak Tablo 6’te gösterilmiştir. ADF (1984) ile Dickey Fuller (1979) tarzı testlerden faydalanan Kao (1999) eşbütünleşme testinde BIC kriteri esas alınmış ve Newey-West gecikme uzunluğuna göre %10 anlamlılık düzeyinde eşbütünleşme olduğu ve H_0 hipotezinin kabul edilmediğine dair sonuçlara varılmıştır. Pedroni (2004) eşbütünleşme testinin ikisinde %1 anlamlılık seviyesinde eşbütünleşme ilişkisinin çıktığı, birinde ise eşbütünleşme ilişkisi çıkmadığına yönelik sonuçlara ulaşılmıştır.

H_0 : Eşbütünleşme yok.

H_1 : Eşbütünleşme var.

Tablo 6. Kao ve Pedroni Eşbütünleşme Testinin Sonuçları

Pedroni Eşbütünleşme Testi	t-istatistiği	Olasılık
Modified Philips-Perron t	1.0109	0.1560
Philips-Perron t	-6.8514	0.000*
Augmented Dickey-Fuller t	-5.5767	0.000*
Kao Eşbütünleşme Testi	t-istatistiği	Olasılık
Modified Philips-Perron	1.3444	0.0910**

Not: * %1 seviyesinde anlamlı, **% 10 seviyesinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Kao testinde BIC kriteri ve Newey-West gecikme uzunluğu kullanılırken, Pedroni testinde Newey-West gecikme uzunluğu kullanılmıştır.

Eberhardt ile Teal (2010) ve Bond ile Eberhardt (2009) öncülüğünde tasarlanan Panel AMG (Genişletilmiş Ortalama Grup) metodunda serinin ortalama dinamik etkileri dikkate alınmaktadır. Yalnızca dengeli panellere uygulamakla sınırlı kalmayıp dengesiz panellere de Panel AMG tahmincisi uygulanmaktadır. Bütün panellere uygulanan AMG metodunda ilk olarak MG (Ortalama Grup) tahmincisinden yararlanılmaktadır ve birimlere göre ortalamalar hesaba katılmaktadır. Ayrıca hata teriminden kaynaklı ortaya çıkan içsellik sorununda da bu metot uygulanabilmektedir. Metot uygulanırken değişkenlerin ayrıştırılması (10), (11) ve (12) nolu eşitlikler ile gösterilmektedir (Tatoğlu, 2020, s. 303; Göçer, 2013, s. 233):

$$y_{it} = \beta_i' x_{it} + u_{it}; \quad u_{it} = \alpha_i + \lambda_i' f_t + \epsilon_{it} \quad (10)$$

$$x_{mit} = \pi_{mi} + \delta'_{mi} g_{mt} + p_{1mi} f_{1mt} + \dots + p_{nmi} f_{nmt} + v_{mit} \quad (11)$$

$$f_t = \varphi' f_{t-1} + \epsilon_{it} \text{ ile } g_t = \varkappa' g_{t-1} + \omega_t \quad (12)$$

Panel AMG uzun dönem tahminle ilgili Tablo 7'deki sonuçlar incelendiğinde ar-ge harcamaları ve ticari açıklık değişkenlerinin ihracat çeşitliği üzerindeki etkisi anlamlı ve pozitif bulunmuştur. Ar-Ge harcamaları değişken katsayısı (0.086) çıkmıştır. Ar-Ge harcamalarında yaşanan yükselişin ihracat çeşitliliğini arttırabilme potansiyeli olduğu görülmektedir. Ticari dışa açıklık değişkenin katsayısı (0.309), anlamlı ve pozitif olduğu görülmektedir. Bu bulgular, ticari dışa açıklıkta %1'lik bir yükselişin, ihracat çeşitliliğinde % 0.309 yükselişe yol açacağını göstermektedir. Başka bir ifadeyle ticari dışa açıklık ihracat çeşitliliğini teşvik etmektedir. Finansal gelişme değişkeninin katsayısı ise (-0.164) şeklinde çıkmıştır. Finansal gelişme endeksinin ihracat çeşitliliği üzerindeki etkisi ise negatif ve anlamsızdır.

Tablo 7. Panel AMG Uzun Dönem Tahmin Analizin Sonuçları

Bağımlı Değişken: lnDIV				
Bağımsız Değişkenler	Katsayısı	Standart Sapma	z	Olasılık Değeri
lnRD	0.086*	0.007	10.86	0.000
lnTRADE	0.309*	0.075	4.12	0.000
lnFD	-0.164	0.139	-1.19	0.236
Cons	-2.601	1.516	-1.72	0.086
RMSE	0.024			
Gözlem Sayısı	147			
Kesit Sayısı	7			
F- İstatistiği	136.23			
Olasılık	0.0000			

Not: * %1 istatistik seviyesinde anlamlı olduğunu ifade eder.

Panel veri modeli çerçevesinde değişkenlerin birbirleriyle bir nedensellik ilişkisine sahip olup olmadıkları ve varsa bu ilişkinin tek taraflı mı yoksa çift taraflı mı olduğu heterojen parametrelere uygulanan bir metot olan Dumitrescu-Hurlin (2012) nedensellik testi ile anlaşılmaktadır. Dumitrescu-Hurlin (2012) nedensellik testi (13) nolu eşitlikte gösterilmiştir:

$$y_{it} = \alpha_i \sum_{k=1}^K Y_i^{(k)} y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_i^{(k)} x_{i,t-k} + \varepsilon_{it} \quad (13)$$

(13) nolu denklemdeki (α_i) sabit katsayı, (K) optimum gecikme uzunluğunu ve son olarak ($\beta_i^{(k)}$) ise regresyon eğim katsayılarını ifade etmektedir. Dumirescu-Hurlin (2012) nedensellik testinde temel ve alternatif hipotezler aşağıda gösterilmiştir:

H_0 : Nedensellik ilişkisi yoktur.

H_1 :Nedensellik ilişkisi vardır.

(14) ve (15) nolu denklemlerde \bar{Z} ve \bar{W} test istatistiklerinin geliştirilmiş versiyonu gösterilmektedir. Temel hipotezin test edilmesi amacıyla Wald test istatistiklerinin ortalamalarını dikkate alan bu test (14) nolu eşitlik ile gösterilmiştir. Bu testin asimptotik dağılım içeren şekli ise (15) nolu eşitlikteki gibidir (Altuner ve Bozkurt 2015, s. 205):

$$\bar{W}_{N,T} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N W_{i,T} \quad (14)$$

$$\bar{Z}_{N,T}^{Hnc} = \sqrt{\frac{N}{2K}} (W_{N,T}^{Hnc} - K) \quad (15)$$

Tablo 8. Dumitrescu-Hurlin (2012) Panel Nedensellik Testinin Sonuçları

Sıfır Hipotezi	W-İstatistiği	Z-Bar İstatistiği	Olasılık Değeri	Sonuç
$\ln RD \not\Rightarrow \ln DIV$	2.0140	1.8970**	0.0578	lnDIV \leftrightarrow lnRD
$\ln DIV \not\Rightarrow \ln RD$	2.0268	1.9210**	0.0547	
$\ln TRADE \not\Rightarrow \ln DIV$	1.9170	1.7155**	0.0863	lnTRADE \leftrightarrow lnDIV
$\ln DIV \not\Rightarrow \ln TRADE$	2.0917	2.0423*	0.0411	

$\lnFD \nrightarrow \lnDIV$	1.8841	1.6540**	0.0981	$\lnFD \rightleftarrows \lnDIV$
$\lnDIV \nrightarrow \lnFD$	1.3471	0.6493	0.5162	

Not 1: \rightarrow sembolü tek yönlü ilişki olduğunu gösterirken, \rightleftarrows sembolü çift yönlü ilişki olduğunu gösterir.

Not 2: *, ** sırasıyla %5 ve %10 istatistiki olarak anlamlılık seviyesini belirtir.

H_0 : Nedensellik ilişkisi yoktur.

H_1 : Nedensellik ilişkisi vardır.

Tablo 8’de Dumitrescu-Hurlin (2012) nedensellik testinin sonuçları gösterilmiştir. Nedensellik testinde gecikme uzunlukları BIC kriterine göre seçilmiştir. Analiz sonuçlarına göre ar-ge harcamalarının homojen bir şekilde ihracat çeşitliliğine neden olduğu aynı şekilde ihracat çeşitliliğinin de homojen bir şekilde ar-ge harcamalarına neden olduğu görülmektedir. Ar-ge harcamaları ve ihracat çeşitliliği arasında çift yönlü bir ilişki olduğu saptanarak H_0 hipotezi reddedilmiştir. Ticari dışa açıklık değişkeni ile ihracat çeşitliliği değişkeni arasındaki ilişki incelendiğinde ise H_0 hipotezi reddedilerek değişkenler arasında çift yönlü ilişki olduğuna yönelik bulgulara ulaşılmıştır. Finansal gelişim indeksi homojen bir şekilde ihracat çeşitliliğine neden olurken, ihracat çeşitliliği homojen olarak finansal gelişim indeksine neden olamamaktadır. Finansal gelişim değişkeninden ihracat çeşitliliği değişkenine doğru tek yönlü ilişki olduğu anlaşılmıştır.

Sonuç

Ticaret dünyasında firmalar, pek çok faaliyete girerek iktisadi büyüme problemini aşmada çaba göstermişlerdir. Bu faaliyetten biri ihracat ürün çeşitliliğini arttırmaktır. Teknoloji, iktisadi faaliyetlere yenilik getirmiş ve buna bağlı olarak hem ürünler çeşitlendirilmiş hem de ürünlerin kalite seviyesi daha da geliştirilmiştir. Teknolojik ilerlemeler büyük oranda kar güdüsüyle hareket eden firmaların yaptıkları “ar-ge faaliyeti” sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler global entegrasyon sonucunda iktisadi ve sosyal açıdan birbirlerine bağımlı bir duruma gelmiştir. Bununla birlikte dış ticaret stratejisinde farklı metotlar takip edilmiş ve ihracat çeşitliliğine dayalı birtakım faaliyetlere girişilmiştir. İhracat çeşitliliği kapsamındaki faaliyetler ülkelerin rekabet potansiyelini arttırmaktadır. Arip, Karim ve Yee (2010) ile Altun ve Benli (2021) tarafından yapılan çalışmalar ihracat çeşitliliğinin iktisadi büyümede yarattığı olumlu etkiyi doğrulamaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlar ve ticari dışa açıklığın ihracat çeşitlendirmesini olumlu etkilediği, Değer (2010), Can ve Kösekahyaoglu (2016) ve Şahin ve Çukuryurt (2022) çalışmaları açıkça ortaya koymaktadır.

İhracat çeşitliliğini etkileyen faktörlerden biri de Ar-Ge faaliyetleridir. Çalışmada, Ar-Ge harcamaları, ticari dışa açıklık ve finansal gelişim indeksinin ihracat çeşitliliği

üzerindeki etkilerinin incelenmesi amacıyla G7 ülkelerine ait 2000-2020 dönemini kapsayan bir panel veri modeli oluşturulmuştur.

Yapılan ekonometrik analiz sonucunda Peseran ve Yamagata (2008) homojenlik testine göre değişkenlerin eğim katsayıları heterojen çıkmıştır. Breush-Pagan (2008) yatay kesit bağımlılığı testi sonucunda birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Diğer bir deyişle ülkelerin herhangi birinde ekonomik bir şok ortaya çıkarsa diğer ülkeler de bu ekonomik şoktan etkilenecektir. Birimler arasında korelasyon çıkması nedeniyle CADF ve CIPS 2. nesil birim kök testleri kullanılmıştır. CADF ve CIPS birim kök testlerine göre tüm değişkenler birinci farkı alındığı zaman durağan olmuştur. Uzun dönemli ilişkinin incelenmesi için Kao (1999) ve Pedroni (2004) eşbütünleşme testleri kullanılmıştır. Çıkan sonuçlar doğrultusunda tüm değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu görülmektedir. Panel AMG uzun dönem tahmin analizine göre, ar-ge harcamaları ve ticari açıklığın ihracat ürün çeşitliliği üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduğuna yönelik bulgulara ulaşılmıştır. Ancak finansal gelişim indeksinin istatistik olarak anlamsız olduğu ve ihracat çeşitliliği üzerinde negatif etkiye sahip olduğu görülmüştür. Dolayısıyla, ar-ge harcamalarında meydana gelen artışlar ihracat ürün çeşitliliğini arttırmaktadır. Aynı şekilde ticari dışa açıklık ne kadar yüksek olursa ihracat ürün çeşitliliği de buna bağlı olarak artmaktadır. Ekonominin dışa açıklığını arttırıcı politikaların izlenmesi ihracat ürün çeşitliliğinde artışa yol açarken, ihracatını çeşitlendirmeyi başarmış ekonomiler küresel piyasalarda meydana gelen dalgalanmalardan daha sınırlı bir şekilde etkileneceklerdir.

Yapılan ekonometrik analiz sonucunda finansal gelişme ile ihracat çeşitliliği arasında istatistiksel olarak anlamsız ilişkinin olduğu görülmektedir. G7 ülkeleri Dünyanın kalan kısmıyla karşılaştırıldığında finansal olarak oldukça gelişmiş ülkelerdir. Ekonometrik analizlerde kullanılan değişkenler ve kullanılan uzun dönem tahmincisi, ele alınan dönem aralığı gibi hususlar hem istatistiksel anlamlılığı hem de değişkenin katsayısının değerini etkileyebilmektedir.

Son olarak ise modele dahil edilen değişkenlerin birbiriyle olan nedensellik ilişkisini tespiti amacıyla Dumitrescu-Hurlin (2012) testi uygulanmıştır. Dumitrescu-Hurlin testi sonucunda ar-ge harcamaları ve ticari dışa açıklık ile ihracat ürün çeşitlendirmesi arasında çift taraflı ilişkiye rastlanırken, finansal gelişme endeksinden ihracat ürün çeşitliliğine doğru tek taraflı ilişki olduğuna yönelik bulgulara ulaşılmıştır.

Çalışmada ortaya çıkan sonuçlar dışında ihracat çeşitliliğini etkileyebilecek başka faktörler de bulunabilmektedir. Bunlar; kişi başına GSYİH, doğal kaynak zenginliği, teknolojik gelişim, beşeri sermaye birikimi, yenilik kültürü, eğitim düzeyi vb. olabilir.

Kaynakça

Acaravcı, A., & Kargı, G. (2015). Türkiye’de İhracatın Çeşitlendirilmesi ve Ekonomik Büyüme. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 1(1), 1-16. <https://doi.org/10.20979/ueyd.182891>

Akar, G., & Ay, M. (2018). İhracat Çeşitlendirmesi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 5(21), 809-820. <https://doi.org/10.26450/jshsr.416>

Al-Kawaz, A. (2008). Economic diversification: The case of Kuwait with reference to oil producing countries. *Journal of Economic Cooperation Among Islamic Countries*, 29(3).

Altınar, A. & Bozkurt, E. (2018). N11 Ülkelerinde Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme: Panel Veri Analizi. *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 2(2), 197-212. <https://doi.org/10.29216/ueip.459363>

Altun, M., & Benli, M. (2021). İhracatta Ürün Çeşitliliği ve Türkiye’nin Büyüme Performansı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (67), 138-158. <https://doi.org/10.51290/dpusbe.786102>

Arip, M. A., Yee, L. S., & Abdul Karim, B. (2010). Export Diversification and Economic Growth In Malaysia. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/id/eprint/20588>

Aydiner, M. (2017). Bölgelerin Birbirlerinin İhracat Deseni Çeşitliliğine Etkisi: Düzey2 Bölgeleri Üzerine Bir Mekânsal Panel Veri Analizi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 181-196. : <http://dx.doi.org/10.17336/igusbd.305641>

Bağrıyanık, B. (2021). İhracat Çeşitliliği ve Ekonomik Büyümenin Karbon Emisyonu Üzerindeki Etkileri: BRİCS Ülkeleri Üzerine Bir Çalışma. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 30-52.

Banga, R. (2006). The Export-Diversifying Impact of Japanese and US Foreign Direct Investments In The Indian Manufacturing Sector. *Journal of international Business Studies*, 37, 558-568. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8400207>

Bardakçı, H., & Barut, A. (2023). Ekonomik Büyüme ve Finansal Tabana Yayılma İlişkisinin TRC3 Bölgesi Açısından İncelenmesi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19(1), 130-142.

Bilmez, E. (2023). *Türk Demir Çelik Sektörü İhracat Performansının Rekabet Stratejileri Üzerine Etkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD/STAT/IE/2019/1). Indicator Explained # 3 Export Product Concentration Index, United Nations Conference on Trade and Development. 1-4. https://unctadstat.unctad.org/EN/IndicatorsExplained/statie2019d1_en.pdf

Bolat, M., & Kaplan, F. (2021). Sektör-Ülke Açısından İhracat Çeşitlendirmesi Ve İhracatı Etkileyen Faktörler: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (59), 271-288. <https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.871509>

Can, M., & Kösekahyaoglu, L. (2016). Doğrudan Yabancı Yatırımların İhracat Ürün Çeşitliliğine Etkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Uygulama. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 16(33), 122-152.

Ceylan, U. (2023). *Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı Üzerine Etkileri:2010-2018 Dönemi İçin Seçilmiş OECD Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama*.(Yüksek Lisans Tezi). Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

Cunda, G., & Hatırlı, S. A. (2019). Doğrudan Yabancı Yatırımların Türkiye'nin İhracat Ürün Çeşitliliği Üzerine Etkisi: Granger Nedensellik Analizi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi(ASEAD)*, 6(12), 129-142.

Çelik, H. (2022). Türkiye'de İhracat Çeşitliliği Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: ADRL Yaklaşımı. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (35), 147-162. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.1048669>

Değer, K. (2010). İhracatta Ürün Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Deneyimi (1980-2006). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 259-287.

Erkan, B., & Sunay, Z. F. (2016). Türkiye'nin ihracatının yoğunlaşma perspektifinde analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 1823-1842. <https://doi.org/10.15869/itobiad.259266>

Göçer, İ. (2013). Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri. *Adnan Menderes Üniversitesi, Maliye Dergisi*, (165), 215-240.

İzmiroğlu, H. (2024). *Turizm Sektörü Yöneticilerinin İnovasyon Algıları ve Pazar Rekabetçiliklerinin İnovasyon Performansı ve İşletme Performansı Üzerindeki Etkileri: Çanakkale Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale.

Johansson, S., & Karlsson, C. (2007). R&D Accessibility and Regional Export Diversity. *The Annals of Regional Science*, 41(3), 501-523.

Karagöz, H. (2022). *İhracat ve Rekabet Gücünün Geliştirilmesinde Ekonomi Politikalarının Rolü ve Etkinliği: Seçilmiş Ülkeler Üzerine Bir İnceleme*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Karakuş, G. (2021). Ar-Ge Tasarım Merkezi Nedir? Türkiye'de Ar-Ge Tasarım Merkezi Kurulum Sürecine İlişkin Bir Araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal*

Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23(3), 1381-1404.
<https://doi.org/10.16953/deusosbil.774880>

Karataş, K. (2022). İhracat, Büyüme ve Eximbank Kredileri Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Ekonomi, Finans, İşletme ve Pazarlama Alanında Akademik Çalışmalar - 1*, 9-33.

Kitapçı, İ. (2019). Joseph Schumpeter'in Girişimcilik ve İnovasyon Anlayışı: Yaratıcı Yıkım Kavramı ve Geçmişten Günümüzde Yansımaları. *Journal of Empirical Economics and Social Sciences*, 1(2), 54-74.

Küçükaksoy, İ., & Akalın, G. (2017). Fisher Hipotezi'nin Panel Veri Analizi İle Test Edilmesi: OECD Ülkeleri uygulaması. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35(1), 19-40. <https://doi.org/10.17065/huniibf.303303>

Mubeen, N., & Ahmad, N. (2016). Towards Measurement And Determinants Of Export Diversification: An Empirical Analysis Of Pakistan. *Pakistan Journal Of Commerce And Social Sciences (PJCSS)*, 10(3), 588-605.

OECD (2024). <https://data.oecd.org/rd/gross-domestic-spending-on-r-d.htm>

Schumpeter, J. (1934). *The Theory of Economic Development*. Cambridge: Harvard University Press.

Şahin, S., & Çukuryurt, Y. (2022). İhracatta Ürün Çeşitlendirme ve Yoğunlaşma Analizi: Rusya Örneği (2001-2020). *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 26-51. <https://doi.org/10.53306/klujfeas.1057837>

Şahinli, M. A., & Kılınc, E. (2013). İnovasyon ve İnovasyon Göstergeleri: AB Ülkeleri ve Türkiye Karşılaştırılması. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 13(25), 329-356.

Tatoğlu, F. Y. (2020). *Panel zaman serileri analizi: Stata uygulamalı*. İstanbul: Beta Yayınevi.

Taş, S. (2017). İnovasyon, Eğitim ve Küresel İnovasyon Endeksi. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 99-123.

UNCTAD (2024). <https://unctadstat.unctad.org/>

Ünlükaplan, İ. (2009). Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerde İktisadi Kalkınma, Rekabetçilik ve İnovasyon İlişkilerinin Kanonik Korelasyon Analizi İle Belirlenmesi. *Maliye Dergisi*, 157(2), 235-250

World Bank (2024). <https://databank.worldbank.org/>

Xinzhong, Q. (2022). An Empirical Analysis Of The Influence Of Financial Development On Export Trade: Evidence From Jiangsu Province, China. *Economic research-Ekonomika istraživanja*, 35(1), 1526-1541.

Yaşar, E. (2019). Dış Ticarete Uluslararası Mal ve Piyasa Çeşitlendirmesi: Seçilmiş Ülkeler İçin Kümeleme Analizi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 85-106.

Yaşar, E. (2021). İhracat Çeşitlendirmesinin Belirleyicileri: Seçilmiş Ülkeler İçin Dinamik Panel Veri Analizi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1). 1039-1054.

Yaşar, E., & Akalın, G. (2021). İhracat Ürün Çeşitlendirmesi İhracat Performansını Etkilemekte midir: Türkiye Örneği. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(2), 493-505. <https://doi.org/10.21547/jss.882615>

**EDİTÖRE MEKTUP:
TÜRKİYE ÖZELİNDE DEMİR ÇELİK SEKTÖRÜNÜ İKTİSADÎ VE İDARÎ
AÇIDAN İNCELEMAYA ALAN ÇALIŞMALAR HAKKINDA BİR
DEĞERLENDİRME**

Ümit Remzi ERGÜN¹

**LETTER TO THE EDITOR:
AN EVALUATION OF THE STUDIES ON THE ECONOMIC AND
ADMINISTRATIVE ASPECTS OF THE IRON AND STEEL SECTOR IN
TURKEY**

Sayın Editör,

Sakarya İktisat Dergisi'nin iktisadî ve idarî bilimlerin tüm alanlarına hitap eden, yayımladığı çalışmalarda kuramsal ve uygulama alanlarına etki yaratabilecek orijinal ve yüksek kaliteli çalışmaları pek çok araştırmacı için olduğu gibi benim için de akademik bir rehber olma özelliği taşımaktadır. Bu cihetle öncelikle derginizin yayım ve değerlendirme sorumluluğunu üstlenen saygıdeğer bilim insanlarına ve eserleri ile emeği geçen tüm araştırmacılara teşekkür eder, saygılarımı sunarım. Editöre mektup niteliğinde ele aldığım bu metnin özel bir çalışmaya hitap etmediğini genel anlamda bir sunum özelliği taşıdığını da belirtmek isterim.

Sayın Editör,

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde iktisadî kalkınmanın sloganları arasında "üç karalar üç beyazlar" ifadesi yer almaktadır. Bu slogan, o dönemde devletin temel tüketim ve ara malları alanında ithal ikamesini sağlamak amacıyla üç beyazlar olarak özetlenen un, şeker ve pamuk ile üç karalara karşılık gelen kömür, demir ve akaryakıt yokluğunun kalkınma hedefleri ile aşılabileceğini ifade etmektedir. Bununla birlikte demir çelik sektörü birçok ülke için ekonominin temel yapı taşlarından biri olarak görülmektedir. Sektör, endüstriyel üretim kollarına temel malzeme tedarik etmesi, geniş istihdam olanakları sunması, iktisadî büyümeye olan katkısı, altyapı gelişimine olan etkisi, teknolojik ilerleme ve inovasyon imkânları sunması, ulusal güvenlik ve savunma araçlarının üretimine öncülük etmesi ve dış ticaret dengesine olan olumlu etkisi ile endüstriyel açıdan stratejik ve kritik bir sektör olarak ifade edilmektedir. Türkiye özelinde ise demir çelik sektörünün Kırıkkale tesislerinden günümüze ivmelenerken gelişim gösterdiği görülmektedir. 2021 yılında kendi demir çelik tarihinin en yüksek üretim miktarına ulaşan Türkiye, 40.4 milyon tonluk üretimi ile Avrupa

¹ MSc., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, umit.r.ergun@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8967-1892.

çelik üreticileri arasında birinci sıraya yükselmiştir. Endüstriyel özellikli fabrika yapısında gerçekleştirilmek üzere geride bırakılan seksen beş yıllık sürede Türkiye demir çelik sanayi bilimsel alanyazında teknik konularla birlikte iktisadî ve idarî bilimlerin çalışma alanlarında da yaygın bir literatüre sahiptir. ABD-Çin Ticaret Savaşları, pandemi gibi küresel etkilere ek olarak demir çelik sektörü, iklim kriziyle mücadele ve karbon emisyonlarının azaltılması tedbirlerinin de gündeminde yer almaktadır. Avrupa Yeşil Mutabakatı, Avrupa Komisyonu tarafından 2019 yılında kabul edilen yeni ekonomik büyüme stratejisi olarak tanımlanmaktadır. Bu stratejinin gerçekleştirilmesindeki en önemli görevlerden birinin de demir çelik sektörünün temiz ve döngüsel bir ekonomi için harekete geçirilmesi olduğu ifade edilebilecektir (Smol ve diğerleri, 2020: 1). Bu nedenle demir çelik sektörünün alanyazın içerisinde yakın gelecekte de kendisine geniş bir çalışma alanı bulacağı öngörülmektedir. Türkiye özelinde yayımlanan bilimsel çalışmalar incelendiğinde aşağıdaki hususların dikkate alınmasının önem arz ettiği değerlendirilmektedir.

1. Kapasite Kavramı: Genel anlamda olumlu bir çağrışım uyandıran kapasite kavramı, demir çelik endüstrisi için fazla değerlere ulaşması durumunda sorun teşkil etmektedir. Aşırı çelik üretim kapasitesi, gelişmiş, yükselen ve gelişmekte olan ekonomilerde faaliyet gösteren çelik üreticileri için bir dizi zorluğu da beraberinde getirmektedir. Bu zorluklar, fiyatlar üzerinde meydana gelen baskı, kârlılığın olumsuz etkilenmesi, ticaret çarpıklıkları, bölgesel dengesizlikler ve çok uluslu şirketlerin faaliyetlerinde devamlılığın zora düşmesi olarak örneklendirilmektedir (Global Forum on Steel Excess Capacity, 2024). Bu nedenle 2016 yılında Küresel Çelik Forumu, OECD'nin kolaylaştırıcısı olarak kurulmuştur. Üyelerinin büyük bir bölümünü dünyanın en büyük çelik üreten ülkelerinin oluşturduğu Küresel Çelik Forumu'na Türkiye'de üyedir. Bu nedenle demir çelik sektörüne ilişkin çalışmalarda kapasite fazlası veya artırımını gibi önerilerde bu durumun dikkate alınması gerektiği ifade edilmektedir.

2. Türkiye'nin Üretim Yapısı: Demir çelik sektöründe üretim, ana girdi olarak demir cevheri kullanan yüksek fırın ve bazik oksijen fırını ile üretim yapan entegre tesisler ve ana girdi olarak hurda metal kullanan elektrik ark ocaklı tesislerde gerçekleştirilmektedir (Avinal ve diğerleri, 2019: 19). Bu durum ülkelerin hammadde ihtiyaçları ve ithalatları üzerinde etkili bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Türkiye'nin 2022 yılı H.S. sınıflandırmasına göre demir çelik ihracatı 14.6 milyar dolar, ithalatı ise 28.4 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İthalatın 9.7 milyar dolarlık kısmını demirli atık ve hurda malzeme oluşturmaktadır (ITC Trade Map, 2024). Bu durum sektörün toplam ithalatında yaklaşık %34'lük bir paya karşılık gelmektedir. Aynı yıl Türkiye'de üretilen 35.1 milyon tonluk çeliğin %28.5'i hammadde olarak büyük oranda demir cevheri kullanan tesislerde, %71.5'i ise hammadde kullanımı ağırlıklı olarak hurda malzemeden oluşan tesislerde gerçekleştirilmiştir (World Steel Association, 2023). Özellikle dış ticaret konularına ilişkin çalışmaların politika

önerileri ve sonuç kısımlarında bu durumun dikkate alınmasının faydalı olacağı değerlendirilmektedir.

3. Karşılaştırmalı Ülke İncelemelerinde Çevre Etkisi: Demir çelik sektörünün yukarıda sayılan stratejik ve kritik özellikleri dikkate alındığında ülkeler için öneminin tartışmaya mahal bırakmayacak seviyede olduğu müşahede edilmektedir. Bununla birlikte sektörün çevresel etkileri ve bu etkilerle mücadele konusunda ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre farklı algılarda buldukları göz ardı edilmemesi gereken konular arasında değerlendirilmektedir. Bu duruma gelişmiş ülkelerin çevreye ilişkin yasaların daha serbest olduğu az gelişmiş ülkelerdeki düşük maliyetli üretime kıyasla dezavantajlı duruma düştükleri, buna karşılık çevreye ilişkin yasaların daha serbest olduğu az gelişmiş ülkelerin ise çevresel düzenlemeleri kendi ekonomik gelişmelerine bir tehdit olarak gördükleri algısında bulunmaları örnek olarak verilebilecektir (Kotler ve diğerleri, 1997: 31).

4. Gemi Geri Dönüşümü Sektörü ile İlişkiler: Türkiye’de gemi geri dönüşüm sektörünü inceleyen çalışmaların genellikle çevre ve güvenlik konularına ağırlık vererek gemi söküm endüstrisinin iktisadî döngüye ve çelik endüstrisine katkısına daha az eğilim gösterdikleri değerlendirilmektedir. Avrupa Parlamentosu, Avrupa Birliği bayrağı taşıyan gemilerin geri dönüşümü sırasında olumsuz etkileri bertaraf edebilmek amacıyla hazırladığı Gemi Söküm Yönetmeliği’ni 2013 yılında kabul etmiştir. Yönetmelik, Aralık 2018 itibarıyla gemilerin Avrupa Birliği kurallarına uyan gemi geri dönüşüm tesislerinde sökülebileceğine izin vermektedir (European Commission, 2016). Bu anlamda Türkiye, Avrupa Birliği tarafından düzenlenen yönetmeliğe uymak için hazırlıklarını tamamlamış ve bu listeye en fazla (dokuz) tesis ile giren ülke statüsünü elde etmiştir. Ayrıca başvuru yapan dokuz şirketin daha değerlendirme süreci devam etmekte ve beş tesis de hazırlıklarını sürdürmektedir. Dünya gemi geri dönüşüm endüstrisinde Bangladeş, Hindistan ve Pakistan’dan sonra en fazla hurda işleyen ülke Türkiye olmakla beraber Avrupa Birliği normlarına gösterdiği uyum ile gelecekte ülkenin bu sektördeki konumunu güçlendireceği değerlendirilmektedir. Elbette ki gemi söküm bölgesindeki kirlilik ve tehlikeli çalışma koşulları endişe kaynağı olmaya devam etmektedir. Sadece bu açıdan sektörün olumsuz ve zararlı olarak değerlendirmeye alınmaması gerektiği önerilmektedir. Gemiler, düşük kirletici seviyelerdeki E3 özellikleriyle bilinen yüksek kalitede hurda çelik kaynağı olan araçlardır. Çelik üretimi için ithal edilen hurda miktarının azaltılması maliyette ton başına yaklaşık 100 ABD Doları döviz tasarrufu sağlamaktadır. Ortalama hurda fiyatı 500 ABD Doları olarak kabul edildiğinde sadece İzmir Aliağa tesislerinde üretilecek yıllık bir milyon tonluk hurda metalin yaklaşık 500 milyon ABD Doları büyüklüğünde ekonomiye katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir (İzmir Kalkınma Ajansı, 2022; NGO Shipbreaking Platform, 2023). Konunun, kaynak kullanımı, maliyet, üretim ve dış ticaret başlıklarında

değerlendirilmesiyle çevresel iyileştirmeler kadar iktisadî açıdan da önem arz ettiği ifade edilmektedir.

Sonuç olarak gerek doğal kaynaklar gerek sanayi ve kalkınma ekonomisini temel alan demir çelik sektörü özelinde gerçekleştirilen araştırmalardan elde edilen bulguların tutarlılık göstermesinde ve etkin politika üretimine katkı sağlamasında yukarıdaki hususların dikkate alınmasına yönelik düşüncemi paylaşmak isterim. Bu konuda ulusal alanyazın incelendiğinde araştırmacıların çekingен davrandıkları tespit edildiğinden Sakarya İktisat Dergisi'nin değerli bilim kurullarının, hakemlerinin, araştırmacılarının ve okuyucularının teşviki ile birlikte Türkiye demir çelik sektörü özelinde iktisadî ve idarî bilimlerin tüm disiplinlerinde daha nitelikli ve yorumsayıcı araştırmaların yer almasının bilimsel yazın kalitesinin artmasına katkı sağlayacağını düşünmekteyim.

Saygılarımla,

KAYNAKÇA

AVİNAL, A., TOSUN, C., DAĞLI, S., DUHBACI, T. B. ve ŞIK, E. (2019). *Ana Demir ve Çelik Ürünleri ile Ferro Alaşımların İmalatı*. Ankara: T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı.

EUROPEAN COMMISSION. (2016). The EU Ship Recycling Regulation. April 2021, https://ec.europa.eu/environment/topics/waste-and-recycling/ships_en Erişim Tarihi: 20.04.2024

GLOBAL FORUM ON STEEL EXCESS CAPACITY, (2024) *What is the Issue of Excess Capacity*. <https://www.steelforum.org/> Erişim Tarihi: 25.04.2024.

ITC TRADE MAP. (2024). *Trade Statistics for International Business Development*. <https://www.trademap.org/Index.aspx> Erişim Tarihi: 24.04.2024.

İZMİR KALKINMA AJANSI. (2022). *İzmir Aliğa Gemi Geri Dönüşümü Sektör Analizi*. İzmir: İzmir Kalkınma Ajansı Yayınları.

KOTLER, P., JATUSRIPITAK, S. ve MAESINCEE, S. (1997). *Ulusların Pazarlanması*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

NGO SHIPBREAKING PLATFORM (2023). *Türkiye'de Gemi Geri Dönüşümü*. Belgium: NGO Shipbreaking Platform Press.

SMOL, M., MARCINEK, P., DUDA, J. ve SZOLDROWSKA, D. (2020). "Importance of Sustainable Mineral Resource Management in Implementing the Circular Economy (CE) Model and The European Green Deal Strategy", *Resources*, 9(5), 1-21.

WORLD STEEL ASSOCIATION. (2023). *World Steel in Figures*.
<https://worldsteel.org/data/world-steel-in-figures-2023/> Erişim Tarihi: 25.04.2024.